Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

BHARTI 1979 G.K.V.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Foundation C

Gurukul Kang

113765

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

COMPILED

R.T. 3

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

113765
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
113765

भारती

संस्कृत-मासपत्रिकायाः

सिंहासनसमारूढां महिषासुरमर्दिनीम् ।
वन्दारु-जन-मन्दारां-दुर्गां मनसि भावये ॥

श्रीरामगोपालशास्त्री, जयपुरम् ।

आश्विनः
वर्षम् २९
अङ्कः १२

अक्टूबरः
१९७९

वार्षिकमूल्यम् दशमुद्राः १०.००
एकप्रतेः—एकं रूप्यकम् १.००

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजस्थान-मध्यप्रदेश-गुजरात-महाराष्ट्र-मद्रास-आन्ध्र-उत्तरप्रदेश-बिहार-पञ्चनद-सर्वकारैः स्वीकृता

विषय-सूची

क्र०सं०	विषयाः	निबन्धाराः	पृष्ठसंख्या
१.	मङ्गलम्	श्रीरामगोपालशास्त्री, जयपुरम्	३७१
२.	मासावतरणम्	,, ,, ,, ,,	३७१
३.	आंग्ल-जननी संस्कृतभाषा	श्रीअशोकपाराशर, जयपुरम्	३७२
४.	श्रीरामसङ्गीतिकासु	श्रीश्रीधरभास्करवर्णेकरः	३७५
५.	मही-महम्	श्रीमद्द्विजेन्द्रलालशर्मपुरकायस्थः	३८१
६.	पाथिकः स्वातन्त्र्य-पथस्य	श्रीमेवाराम कटारा 'पङ्क', बयाना	३८५
७.	देशवार्ता। –	श्रीपद्मशास्त्री, जयपुरम्	३९०
८.	विश्व-वार्ता	श्रीविश्वदर्शी	३९१
९.	आयुर्वेद-स्तम्भः—	श्रीराजकुमार "गोयल"	३९२
१०.	मनोबोधस्य बोध-दीपिका	श्रीरामगोपालशास्त्री, जयपुरम्	३९४
११.	संस्कृतव्याकरणप्रवेशिका	श्रीविश्वनाथमिश्रः, बीकानेर।	३९७
१२.	बालोपयोगिनी लघुकथा	श्रीपद्मशास्त्री, जयपुरम्	४००
१३.	नारी-स्तम्भः	डॉ०-श्रीमतीराजेश्वरीभट्ट, जयपुरम्	४०७
१४	सूक्ति-सुधा	डा० श्रीगङ्गाधरभट्टः, जयपुरम्	४०८

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्थापकः
स्व. श्री उमाकान्तकेशव आप्टे
(बाबा साहब आप्टे)

सम्पादकः
दीनानाथत्रिवेदी मधुपः
साहित्यालङ्कारः

सहसम्पादकः
रामगोपालशास्त्री
जयपुरम्

भारती

लेखैरुपष्टुता याऽऽस्ते भारतीव सितच्छदा
भारती भारतीयानां भासतां भवनेष्वलम्

संरक्षकः
श्रीदेवीशङ्करतिवाड़ी
जयपुरम्
प्रबन्ध-सम्पादकः
श्रीगिरिराजशर्मा
भारती-भवनं
बी १५, न्यू कालोनी
जयपुरम्-१
(राजस्थानम्)

वर्षम् २९ || आश्विनः, विक्रमाब्दः, २०३६ [अक्टूबर, १९७९] || अङ्कः १२

मङ्गलम्

श्रीरामगोपालशास्त्री, जयपुरम्

नाना-वर्ण-सुगन्धि-पुष्पनिचयं कुञ्जे मुदा चिन्वती
सन्ध्यां पूजयितुं निजाङ्गजनिभिः संसेविताऽलिव्रजैः ।
का त्वं भोः सुमनोहरा कथमिहायातेति कुञ्जेश्वरी
पृष्टाऽपाङ्गविलोकनेन हरिणा ह्रीणा प्रिया पातु नः ।।

मासावतरणम्

श्रीरामगोपालशास्त्री, जयपुरम्

सन्धा-पूजन-लालसा उपवने लोलालका बालिकाः
संसक्ताः सुमनश्चयेऽतिमहतोत्साहेन कुर्वन्नसौ ।
लोके शारदशर्वरीशममलं संमानयन्, भारती-
वर्षं हर्षभरं नयन्नुपरतिं मासोह्य् पैत्याश्विनः ।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आंग्ल-जननी संस्कृतभाषा

श्रीअशोकपाराशर
भू० पू० अध्यक्ष संस्कृतपरिषद् एवं शोध-छात्र संस्कृत विभाग,
राजस्थान विश्वविद्यालय, जयपुर—4

संस्कृतभाषा भारतवर्षस्यैव नहि अपितु विश्वस्य (संसारस्य) सर्वाषाम् भाषाणामुत्पत्तिस्थानमस्ति। अस्याः भाषायाः विषये " इयं भाषाणां जननी " इति भाषातत्वविदां विचारः। ऋग्वेदः संसारस्य प्राचीनतमो ग्रंथो अस्ति, अस्मिन्, विषये भारतीयानां: भारतेतरेषांश्च विदुषां मतभेदो नास्ति, अनेन सिद्धं भवति यत् कालक्रमेण—शनैशनैः भाषाणां उद्भवः विकासश्च संस्कृतावेव अभवत्। आंग्लभाषायाः संस्कृतस्य केचन शब्दाः उदाह्रियन्ते, यत्र भावसाम्यं शब्द—साम्यं च दृष्टिपथमुपयाति।

संस्कृतम्	English	अर्थः
लाड़ी	Leady	स्त्री
तरू	Tree	वृक्ष
मध्यमः	Midium	बीचका
त्रासदी	Tragedy	दुःख
कामदी	Comady	हास्य
मिथ्य	Mith	मिथ्या
अकादमी	Acadamy	अकादमी
ओसजन	Oxygen	आक्सीजन
नेत्रजन	Nitrogin	नाइट्रोजन
बद्ध	Bound	बंधना
तना	[illegible]	तन

संस्कृतम्	English	अर्थः
तनु	Thin	पतला
अद्	Eat	खाना
हंस	Goose	हंस (पक्षी)
मधु	Mead	मीठा
मध्य	Mid	बीचका
गम्	Go	जाना
द्वि	Two	दो
त्रि	Three	तीन
षष्ट्	Six	छः
अष्ट	Eight	आंठ
नव	Nine	नौ
पितृ	Father	पिता
मातृ	Mother	माता
स्वसृ	Sister	बहिन
दुहितृ	Daughter	पुत्री
सूनु	Son	पुत्र
मम	My	मेरा
नक्तम्	Night	रात्रि
लुष्ठ्	Loot	लूट
पुरुष	Person	आदमी
मनुष्य	Man	व्यक्ति
नो	No	नहीं
विधवा	Widow	विधवा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कृतम्	English	अर्थः	संस्क्रम्	English	अर्थः
भरामि	Bear	धारण करना	अधिवक्ता	Advocat	वकील
भ्रू	Brow	भौं	मासः	Month	महिना
विद्	Bid	इच्छा करना	इदम् (एतत्)	It	यह
नाम	Name	नाम	हस्त	Hand	हाथ
व्याकरण	Perpoculars	व्याकरण	नग्न	Naked	नंगा
नासिका	Nose	नाक	निलयः	Nest	घोंसला
वयं	We	हम	नव	New	नया
एक	A	एक	स्था	Stop	ठहरना
सद्	Sit.	बैठना	विराट्	Brood	बड़ा
अन्तरा	Inter	अन्दर	काकः	Crow	कौआ
सेव्	Serve	सेवा	समः	Same	समान
पदम्	Post	पद	पशुचर	Paster	चारागाह
षष्टिः	Stxty	साठ	युवन्	Young	जवान
सप्ततिः	Seventy	सत्तर	मुख	Mouth	मुँह
नवति	Ninty	नब्बे	बत	But	लेकिन
लक्षम्	Lakh	लाख			
ऊपर	Up	ऊपर	पुट	Put	रखना
स्वप्	Sleep	सोना	ते	They	वे
मन्त्रिन्	Minister	मंत्री	समिति	Committee	समिति
दिव्	Day	दिन	गौ	Cow	गाय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महाकवि–श्रीधरभास्करवर्णेकरविरचितासु

श्रीरामसङ्गीतिकासु

३–वनप्रयाणवीथी

पूर्वाऽनुवृत्तम्—

(३२)

वसिष्ठः—

स हि बन्धुरखिलदीनानाम् ।
वत्सलो विपन्मग्नानाम् ।
गुरुरज्ञानोपहतानाम् ।
सुसमर्थः साधुपत्रिणे ।। ध्रु० ।।

न स सुखोपभोगविलासी ।
न हि राजैश्वर्यमनीषी ।
न च सिंहासनाभिलाषी ।
रघुवंशयशोध्वजवहने ।। ध्रु० ।।

भूमिरियं सौभाग्यवती ।
जनताऽपि च बहुपुण्यवती ।
विजयतां चिरं शीलवती ।
श्रीरामराज्यशासने ।। ध्रु० ।।

(३३)

पौरजानपदाः—(मार्गेण गायन्तो नृत्यन्ति)

लोकाः ? मोदध्वम् । प्रमोदध्वम् ।। ध्रु० ।।

गायत देशी मार्गी गीतम् ।
नृत्य लास्यं ताण्डवसरितम् ।
तूर्यनिनादं कुरुत महान्तम् ।
श्रीरामराज्याभिषेकोत्सवे, मोदध्वम् ! प्रमोदध्वम् ।। २ ।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रचयत सकल बालबालिकाः ।
पथि पथि शतशत पुष्पमालिकाः ।
सदने सदने रम्यदीपिकाः ।
श्रीरामस्याभिषेकोत्सवे, मोदध्वम् प्रमोदध्वम् ।। ध्रु० ।।

वितनुत विबुधा वेदोद्घोषम् ।
विन्दत युवकाः क्रीडातोषम् ।
विधत्त महिला मङ्गलवेषम् ।
श्रीरामस्याभिषेकोत्सवे मोदध्वम्, प्रमोदध्वम् ।। ध्रु० ।।

मतङ्गजानां तुरङ्गमानाम् ।
सुचित्रितानां सुभूषितानाम् ।
वहत समूहान् मृगधेनूनाम् ।
श्रीरामस्याभिषेकोत्सवे, मोदध्वम् प्रमोदध्वम् ।। ध्रु० ।।

मन्थरा–(कैकेयीं प्रति)

हतभागिनि ! हा हताऽसि ।
भरतजननि । वञ्चिताऽसि ।। ध्रु० ।।

अवगणय्य यो भरतम् ।
अभिषिञ्चति रामं तम् ।
विद्धि पतिं विपरीतम् ।
हा स्वामिनि ! निद्रिताऽसि ।। ध्रु० ।।

जहि निद्रां घोरतराम् ।
जागरिता भव सुतराम् ।
मानय मां सुहितपराम् ।
अन्यथा तु विमुषिताऽसि ।। ध्रु० ।।

कौसल्या सा भविता ।
नचिरेण हि नृपमाता ।
त्वं तु जने विमानिता ।
हन्त राज्ञि दुःखिताऽसि ।। ध्रु० ।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रामभितो निर्वासय
भटिति भरतमभिषेचय ।
स्वहितमये संसाधय ।
अन्यथा प्रसारिताऽसि ॥ ध्रु० ।

(३५)

दशरथः (प्रकुपितां कैकेयीं सान्त्वयन्)

कैकेयि त्यज रोषम् । भज भज सखि सन्तोषम् ॥ ध्रु० ॥

कान्तमिदं मुखकमलम् ।
चन्द्रबिम्बमिव विमलम् ।
दर्शयसे किमु कलुषम् ॥ ध्रु० ॥

भामिनि मृगशिशुनयने ।
किमिति मुधा निजनयने ।
पाटलिते सविशेषम् ॥ ध्रु० ॥

सखि विमानिताऽसि कया ।
वनितयाऽविनीततया ।
वद वद मा भव जोषम् ॥ ध्रु० ॥

तवेहितं पूरयितुं
मानसं प्रसादयितुम् ।
रेचयामि धनकोषम् ॥ ध्रु० ॥

(३६)

कैकेयी :— (दशरथं प्रति सरोषम्)

देहि वरं मे, देहि वरम् ।
प्रियकरोऽसि यदि देहि वरम् ॥ ध्रु० ॥

सुरा-सुराणां समरे घोरे
मया धारिते तव रथचक्रे ।
[illegible] ॥ ध्रु० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रबल काऽपि न ममापमाने ।
तव विद्रोहं परन्तु जाने ।
प्रियतमाऽस्मि यदि, भार्या नृपवर ।। देहि वरम् ।। ध्रु० ।।

दशरथः—

प्रतिश्रुतं प्रयच्छामि प्रिये तव वरद्वयम् ।
लोकत्रयेऽपि रम्भोरु नादेयं मम किंचन ।।

(३७)

कैकेयी—

कौसल्येयो दूरे गच्छतु ।
चतुर्दश समाः विपिने निवसतु ।
प्रथममिमं प्रतिश्रुतं नृप ! देहि वरम् ।। ध्रु० ।।

भवतु स भरतो ममैवात्मजः ।
कोसलदेशे नृप युवराजः ।
द्वितीयमेनं प्रतिश्रुतं मे. देहि वरम् ।। ध्रु० ।।

(३८)

सीताः— (रामं प्रति)

त्वया रघुपते ! विना कृता ।
वद जीवतु नाथ कथं सीता ।। ध्रु० ।।

विलसतु चन्द्रं विना चन्द्रिका ।
मणिं विना वा कनकमुद्रिका ।
भावविरहिता किंवा कविता ।। ध्रु० ।।

विहरतु शम्भुं विना भवानी ।
इन्द्रविरहिता देवीन्द्राणी ।
नीतिरस्तु वा धर्मविरहिता ।। ध्रु० ।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विना प्रदीपं खलु दीप्तिः ।
विना प्रभावं का खलु कीर्तिः ।
विना पतिं का खलु पतिव्रता ॥ ध्रु० ॥

त्वया विरहिता नैव भवेयम्
त्वया समं विपिनेषु चरेयम् ।
छायाऽहं तव देहानुगता ॥ ध्रु० ॥

(३९)

लक्ष्मणः— (रामं प्रति)

वनमपि नगरं तद् यत्र मे रामचन्द्रः ।
नगरमपि वनं तद् यत्र नो रामभद्रः ।
रघुपतिरहितं मे जीवनं मृत्युकहर्षं ।
तदहमनुसरेयं राम ! पादचिह्नम् ॥

(४०)

सीता-राम-लक्ष्मणाः— (सविनयं प्रार्थयन्ते)

दीयतां कृपयाशीर्वचनम् ॥ ध्रु० ॥

लक्ष्मण— अये अयोध्यावासिनि जनते ।
सरयूभगवति नगरदेवते ।
मातुराज्ञया पितुरनुज्ञया ।
सुखं प्रयामो वनम् ॥ ध्रु० ॥

सीता—
जननि ! जननि ! जननि ! हे मङ्गले ।
करुणामृतमयि ! परमवत्सले ।
ऋषिमुनिपुण्याश्रमेषु सफलं
विदधाम जीवनम् ॥ ध्रु० ॥

रामः—

भ्राता भरतो नितान्तविनयी
इहानिरतं स भवतु विजयी ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भारतवर्षे विभवोत्कर्षे
जयतु भरतशासनम् ॥ ध्रु० ॥

सर्वे—

कदापि चेदकल्पितम् ।
कठोरमीषदाचरितम् ।
प्रार्थयामहे सुजनाः !
कृपाकटाक्षवीक्षणम् ॥ ध्रु० ॥

(४१)

दशरथः– (सशोकम्)

हा हा किमु जीवितेन । रामचन्द्रविरहितेन ॥ ध्रु० ॥

व्यर्थमिदं वलोचनम् । भाति शून्यमिव भुवनम् ।
अन्धतैव वरमिह मे । विना रामदर्शनेन ॥ ध्रु० ॥

न शृणोमि मधुमधुरम् । सीते यदि तव स्वरम् ।
प्रयोजनं किमिह मुधा । देहे श्रवणेन्द्रियेण ॥ ध्रु० ॥

न स्पृशामि शुभसङ्गम् । लक्ष्मण तव मृदुलाङ्गम् ।
प्रयोजनं किमिह तदा । दशरथस्य शरीरेण ॥ ध्रु० ॥

हे प्राणा यात यात । रामपथे रजो भवत ।
प्राणप्रियचिरविरहे । किं श्वसितोच्छ्वसितेन ॥ ध्रु० ॥

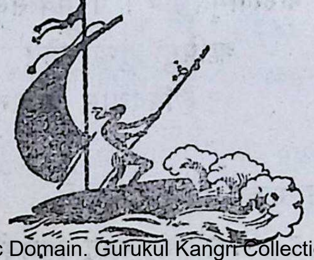

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

113765

मही-महम्

(चित्रवृत्तः) (दर्शनाध्यापकः श्रीमद्द्विजेन्द्रलालशर्मपुरकायस्थः)

S/० ११७, सिवाड एरिया कृष्णमार्ग, बापूनगर, जयपुर-४

[इदं महाकाव्यं द्वादशसर्गोपेतं शुक्र-वार्हस्पतमुपाख्यानम।श्रित्य विरचितं कच-देवयानीति प्रसिद्धकाहिनीं विस्तारेण प्रकटयति । तत्र मानवता कर्तव्यपरायणता सत्य-निष्ठा, त्यामभावना तथा देवदैत्येभ्योऽपि मनुष्यस्य समधिकमहत्ता दर्शिताः । पौराणिकेऽ-व्याख्याने आधुनिकदृष्टिकोणाः सर्वयुगोपयोगिनश्च विचाराः प्रभूतं सन्निवेशिताः ग्रन्थ-कारेण आदर्शचारित्र्यस्य समुद्घाटनं विवेचनं पुनर्मूल्यीकरणञ्चेति पाठकैः सर्वत्रोप-लभ्यतामिति निवेद्यते । अग्रे "सदसद्व्यक्तिहेतवोऽत्रप्रमाणम् —सम्पादकः

प्रथमः सर्गः

अथैकदा स्वमुं निरंगिरा भृगो र्महीतलेऽवस्थितमाययौ गृहम् ।
प्रभाकरांशु दिवसोदये यथा सरोजरागं सुखमेति सुस्मितम् ॥ १ ॥

चिरादवाप्यात्मप्रियं सुहृत्प्रियो मणि महार्घं किल कांचनं शुभम् ।
प्रति स्वमित्रं भृगुरातिथेयतां प्रसाददीप्तो मुहुराचचार सः ॥ २ ॥

अपेतदीर्घव्यवधानमन्दतं पुरातनं स्नेहमितो नवीकृतम् ।
द्वयं द्वयो र्दर्शनतोऽधुनाप वै गतेऽभ्र इन्दुः करमुत्तमं यथा ॥ ३ ॥

सुतः किशोरः स्मितपंकजाननो भृगोः समीपे विनयादुपागतः ।
पितु स्तदादेशमवाप्य सोऽच्छलो ववन्द आत्तश्रुतिरंगिरःपदम् ॥ ४ ॥

तमंगिरा भार्गवमेक्ष्य शोभनं नवार्करागं धृतविग्रहं किल ।
पितेव तं स्नेहरसार्द्रमानसो वचःसुधासेचनतोऽप्यनन्दयत् ॥ ५ ॥

वचिन्त्य तस्याग्र्यगुरुत्वगौरवं समुत्सुकोऽध्यापनमिच्छरंगिराः ।
तमात्मपुत्रस्य समायुषं प्रियं सुतं ययाचेऽथ भृगुं मनस्विनम् ॥ ६ ॥

विदन् प्रसन्नोंऽगिरसोऽभिकाङ्क्षितं स्वयं कृतार्थं मनसा भृगुर्दधत् ।
क्षणान्तरं [illegible] तथा [illegible] गुरौ ॥ ७ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदोचिते काल इतो गतेः पुन र्भृगोः सकाशान्नियमेन तत्सुतम् ।
स आहरन् तेन सह स्वकं गृहं ययौ सुधी र्दिव्यनिवासगौरवः ॥ ८ ॥

स्वरेकदेशे गुरुमन्दिरे दधत् प्रसादमाद्यं हृदि वै निधिं परम् ।
सदादरेणाध्ययनं धियो बलोद् उपात्तनिष्ठोऽथ चकार भार्गवः ॥ ९ ॥

चिरं शुचिश्चारुचरो विचित्रधी स्तथोशना यत्नपरः स्वकर्मसु ।
वृहस्पते र्मित्रमिहावसन् प्रभां ततान चन्द्रो नवचन्द्रिकां यथा ॥१०॥

दिनेषु गच्छत्सु धृतानुशासनौ गुरोरनुज्ञानुमतैः स्वकर्मभिः ।
बभूवतु र्द्वाविह यौवनान्वितौ त्रिनेत्रभीद्वचंगधरः किलातनुः ॥११॥

क्रमाद् विदित्वाध्ययनेऽग्रगामिनं स भार्गवं त्वांगिरसाद् विशेषतः ।
असूययाऽशुद्धमना गुरु स्तयोः समाचचाराचरणे विभिन्नताम् ॥१२॥

सुमेधसं शुक्रमपास्य कापटात् स्थलान्तरे काननपर्वते चिरम् ।
समुत्प्रकर्षाय सुतं वृहस्पतिं स पाठयामास रहःस्थितोंऽगिराः ॥१३॥

यथा यथा शुक्र उपेक्षितो गुरो र्निविष्टकृत्यो विचचार सोऽच्छलः ।
तथा तथा चित्रमपूर्वमुज्ज्वलं बहिस्त्ववापानुभवं सदा सुधीः ॥१४॥

सुरम्यदिव्योपवगोन्नतां श्रियं विचित्रचारं चरितं च कायिनाम् ।
अवेक्ष्य दृश्यं परितो दिवं महद् बभूव भावोच्छ्वासित स्तथोशनाः ॥१५॥

नवोंऽकुरो बीजत एति हि स्वतो भुवोऽवकाशं विधरन् सुखं यथा ।
तथैव शुक्रे प्रतिभा-सुकोमले कवित्वभातिः प्रबभूव तत्स्थितौ ॥१६॥

कृतेऽपि विघ्ने गुरुणोशनाः प्रधीः स्वकीयशक्तेरुपयोगवैभवात् ।
चकार काव्यं नयमण्डितं महद् भवेन्मनीषा विहतापि सार्थिका ॥१७॥

तथैकदा कापटमाविदन् गुरो र्विभेदभावं सुतशिष्ययोः स्फुटम् ।
उपेत्य शुक्रोंऽगिरसं मनोबलै रुवाच खेदानुमतं वचश्च तम् ॥१८॥

रहः सुताध्यापनपक्षपातिनो प्रताड्य मां दीनमनाहृतं छलैः ।
गुरो कथं ते व्यवहारमन्दता सुतात् स्वशिष्येऽकपटेऽपि शोभताम् ॥१९॥

ऋतैव विद्या च्छलनानृतै र्यतः कदापि शिष्ये स्फुरतीह नोत्तमम् ।
अनीतिकत्वात् स्वयमादिश स्सतां [illegible] सद्गुरुमाश्रयेऽधुना ॥२०॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वकृत्यदोषाहतधीः स लज्जितो दिवेन्दुवल्लाञ्छितगौरवो गुरुः ।
तदादिदेशाम्बुजमेव भार्गवं "यथेप्सितमन्यगुरुं व्रजाधुना" ॥२१॥

प्रणम्य स व्यर्थमना गुरुं पुनर्वियोगमाप्त्वांगिरसाद् वहिर्ययौ ।
हिमावृतश्चन्द्र इवेति तर्कयन् 'प्रकृष्टविद्यां कथमाप्नुयामहो ॥२२॥

क्व वा सुयोग्यो गुरुरेवमीप्सिते सहायतां कर्तुमिहास्तु मे क्षमः ।
विनीतधीः सत्यमतिः पितामहं नमन् स पप्रच्छ तदर्थमुत्सुकः ॥२३॥

चतुर्मुखोऽप्यम्बुजसम्भव स्ततो विदन् स्थितिं चास्य मनोरथं परम् ।
दयां विधायार्द्रमृदुस्मितानन स्तमाह सोत्साहचयं वचोच्छलम् ॥२४॥

"शिवं सदानन्दमिहादरै र्वृतं समग्रविद्येशमथार्थसिद्धये ।
उपेत्य भक्त्या गुरुमेनमादिमं ह्युपासस्य सिद्धिर्भवितेतिमे शृणु ॥२५॥

"तथाऽस्तु मे सेवनमुग्रलक्षणं पितामहाग्रे तव निश्चयः कृतः ।
प्रसादयामीशमथाद्यवित्तये" नमन् तमुक्त्वेति जगाम भार्गवः ॥२७

स्वरत्यभागेऽथ तपोवनाश्रमे स्थितो यथा वै रविरावृतो घनैः ।
अजेयशौर्योऽप्यमितोग्र-साधनो महेशमुद्दिश्य तपश्चकार सः ॥२७॥

दिवानिशं तन्मय-सत्त्वको व्रती सुनिष्ठ-भक्त्यात्मनिवेदनैः परम् ।
हृतान्यधी र्ध्यानपर स्तदाश्रितो बभूव चासौ शिवमास्तुवन् मुहुः ॥२८॥

'आद्यं सनातनमतोऽव्यय-चित्स्वरूपं
विश्वस्य जन्म-विलय-स्थिति-कारणं वै ।
आनन्द-सत्त्वमखिलामृतमन्त्य-लक्ष्यं
त्वामीश नौम्यहमिहात्मधियेऽल्पबोधः ॥२९

शास्त्रागमैश्च निगमैः सकलार्थ-तन्त्रैः
संगीत-तत्त्व-कृतिभि र्निखिलोत्तमाभिः ।
विद्या-कलाभिरमृतं शुभमावहेद् यो
गौरीश्वरं हि तमहं प्रभुमानमामि ॥३०॥

प्रकृति-सदयमीशं केवलं भक्तिलभ्यं
त्रिभुवन-भव-बन्धे केन वा तोषयामि ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सरल-मतिरभाग्योऽत्यल्पशक्तिः समन्ताद्
अनपरगुरुताया आश्रयाम्याशुतोषम् ॥३१॥

त्वमसि मनसि देव ज्ञानमिच्छोर्गुरुर्मे
द्वय-शुभ-सुखसिन्धो मां कृपानाथ शाधि ।
गुणविरहितचित्तं भक्तिभावैः प्रपूर्य,
प्रकृतिकरुण तन्माऽनुग्रहं दर्शयेः स्वम् ॥३२॥

न हि मम किमपीहाकाङ्क्षितं वास्ति चान्यद्
भव तव वरलाभाच्छ्रेष्ठ विद्याधिकारे ।
वितर सदयमाद्यं ज्ञानरत्नस्य सारं
त्वदयनपरमार्थायार्थकृन्मेऽमृतेश ॥३३॥

शतदलमिह पंके जायतेऽम्लानसत्त्वं
प्रकृतिनियमयोगात् कान्तमात्मस्वभावैः ।
मम मनसि तथैव त्वत्कृपानुग्रहात्तन्-
निखिल-विमल-भासं ज्ञानमाभातु काम्यम् ॥३४॥

त्वमसि शरणमेकं मेंऽगिरोवञ्चितस्य
चिरमनपरचित्तस्त्वामहं देव वन्दे ।
किमगुणमनसा मे जीवितेनाप्यवित्तौ
स्वयमतिकरुणार्होऽतो मयीश प्रसीद" ॥३५॥

एवं भक्त्याऽतुलविभवया श्रद्दधानो भवेशे
दीर्घं कालं नियतमननः साधनातत्परः सन् ।
जित्वाऽपर्णामुदकमपि वै क्लेशचारैं विहाय
क्षीणे देहे कथमपि धरन् प्राणमात्रं स तस्थौ ॥३६॥

उन्निद्रेऽस्मिन्नमिततपसि व्यापृतेऽनन्यचित्ते
सर्वस्वं वै शिवपदयुगे संनिवेद्य प्रपत्त्या ।
नित्यं ध्यानेऽप्यविकलमतावस्थिचर्मावशेषे
दीर्घै र्वर्षैरुशनसि परं प्रीत ईशो बभूव ॥३७॥

(क्रमशः)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पाथिकः स्वातन्त्र्य-पथस्य

श्रीमेवाराम कटारा 'पङ्क'
राजकीय उच्च माध्यमिक विद्यालय, बयाना

प्रथमं दृश्यम्

[भित्तौ अखण्ड-भारतस्यैकं सुमनोहरं चित्रं स्थितम् विभिन्नेषु वस्त्राभूषणेषु सज्जितानां जनानां सम्भारः । पंक्तौ स्थिताः सर्वे जनाः एक-स्वरेण गायन्ति)

नमामि मातः ! भजामि प्रातः,
जयतु भारत भूमि पावन ।
देहि शक्ति, देशभक्ति,
हे मातृ-भूमे ! जगदादि जननी ।

हिमाद्रिकिरीटः हिमाञ्चलेषु,
चन्द्राननेव कश्मीरः लसते ।
भुजे ह्यसमः गुर्जर-उपूसी-
हिमाञ्चलोऽस्ति ग्रीवा, हे मातः ! ।।
नमामि मातः ! ....।। १ ।।

देहलीव हृदयः देहली च,
मरु-प्रदेश वक्षोऽस्ति, कुक्षः-
मैसूर मध्यौ उभौ प्रदेशौ,
पादौ च केरल तमिलौ, सुज्ञातः !
नमामि मातः ! ....।। २ ।।

विहार बंगौ विहार - भूमी,
दिवं गमयतः स्वदेश-कीर्तिम् ।
पञ्चसिन्धु हरिश्रायनश्च,
कण्ठाभरणं भूभारतस्य ।।
नमामि मातः ! .... ।। ३ ।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महाराष्ट्रोत्कलावलम्बौ,
प्रक्षालयति चरणौं उदधिः ।
मलयाद्रि वाति मलयानिलञ्च,
सेवामहे चरणौ हे मातः !
नमामि मातः !...............।। ४ ।।

(ततः प्रवशति कोऽपि पत्र-वाहकः)

पत्रवाहकः—इदमस्ति पत्रम् भूपसिंह नामधेयस्य महाभागस्य ।
अप्यस्ति भवत्सु उक्तस्य नामधेयस्य भावः ।

भूपसिंहः— एषोऽस्म्यम् भूपसिंहः ।

पत्रवाहकः—गृह्यताम् ।

भूपसिंहः— (पत्रं गृहीत्वा वाचयित्वा च चिन्तितो भूत्वा तत्रतः निर्गच्छति)

(पटाक्षेपः)

सुखी जीवन के लिए—

बैद्यनाथ दवाएं

हमारे यहां की निर्मित उच्चकोटि की औषधियों को अपने स्वास्थ्य की
रक्षा हेतु हमेशा प्रयोग करें, प्रत्येक ऋतु के आसव, अरिष्ट रस,
भस्मों का प्रयोग देश के कौने कौने में बैद्यनाथ औषधियों
के मिलने के लिए पांच बृहत् निर्माण-शालाएं—
झांसी, कलकत्ता, नागपुर, पटना और इलाहाबाद (नैनी)
६५० से अधिक विशिष्ट एजेन्सी व
६५ हजार से अधिक एजेन्सियां

श्रीबैद्यनाथ आयुर्वेद भवन लिमिटेड

भारत का आयुर्वेदिक औषधियों का सबसे बड़ा कारखाना

गुसाईपुरा, झांसी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

द्वितीयं दृश्यम्

स्थानम् गुठावली ग्रामम्। समयः – मध्याह्नः ।

[आतुरालय, पल्यङ्कस्यपार्श्वे औषधीनां काच-कूप्यः निहिताः, प्रकोष्ठः साधारण एव, ग्राम्यैव साज-सज्जा। गृहे कमला हम्मीरश्च वर्तेते। उभौ मिथः सम्भाषयतः।]

(यवनिकोद्घाटनम्)

हम्मीरसिंहः—आह, अद्य तु महदेव क्लेशम्। भूपसिंहोऽपि नायात्।

कमलाः—आहूतः, परञ्च सोऽपि पितृव्यसमीपादागन्तुं नेच्छति। तस्य शस्त्र-सञ्चालने महती रुचिः वर्तते। येन चेदं कार्यं तत्र सुचारुरूपेण शिक्षितम्।

हम्मीरसिंहः—वरम् समीचीनञ्च, कार्यमिदमप्यावश्यकम्। शिक्षणीयमवश्यमेव।

कमलाः—(किञ्चिद्विचिन्त्य) अपि किञ्चिदिच्छति भवान् ?

हम्मीरसिंहः—न खल्वन्यत्किञ्चित्, उद्पात्र पर्याप्तं डुग्धंमिच्छामि।

कमलाः—उदपात्रपर्याप्तमेव दुग्धं खलु। तर्हि भवान् किञ्चित् समयपर्यन्तं प्रतीक्षताम्। अहम् शीघ्रमेव दुग्धमानयामि। पञ्च निमेषाः पर्याप्ताः भविष्यन्ति मम क्रियापूर्तौ। (इति निर्गच्छति)।

हम्मीरसिंहः—(सपीडम्) हे राम! हे राम!! हे राऽऽऽम!!!

(ततः प्रविशन्ति राजपुरुषाः)

नायकः—(सप्रभावम्) अयि हम्मीरसिंहस्यावासमिदमेव ?

हम्मीरसिंहः—ओम् भवन्।

नायकः—तर्हि सञ्जीभव, अस्त्यत्र त्वद्धरणपत्रम्।

हम्मीरसिंहः—भाव, मासेन रुग्णोऽस्मि। स्थाने गन्तुमसमर्थोऽस्मि। स्वस्थः भूत्वा स्वयमेवारक्षिस्थाने उपस्थास्यामि।

नायकः—(सक्रोधम्) न विकल्पं वर्तते। नैते व्यपदेशाः श्रोतुमिच्छामि। अद्यावश्यमेव चलितव्यम्।

(राजपुरुषाः हम्मीरसिंहं बलात्कर्षन्ति)

हम्मीरसिंहः—(सकरुणम्) अद्य तु क्षाम्यतु आर्यः। स्वयमेवाहमागमिष्यामि।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नायकः—त्वामद्य वयं न त्यक्षामः। नीत्वैव गमिष्यामः।

(हम्मीरसिंहं क ति)

(हम्मीरस्य करुण-क्रन्दनम्, क्रन्दनं श्रुत्वा प्रविशति कमला)

कमलाः—भाव, अद्य तु क्षम्यतु भवान्। अस्वस्थोऽस्ति। स्वस्थे अहं स्वयमेव तं नीत्वा आरक्षि-स्थाने उपस्थास्यामि। इति मे निवेदनम्।

नायकः—(राजपुरुषान् प्रति) गृहणीत इमा, तेनैव सह नयत।

(कमला शान्ता एव निर्गच्छति तत्रतः, अन्यस्मिन् प्रकोष्ठे गच्छति।)

नायकः—(कमलामवलोक्य) प्रणष्टा, नार्यस्त्वबलाः।
किञ्चिदपि साहसं न वर्तते नारीषु। नयतामधुनेमं बध्वा।

(हम्मीरसिंहं बध्नन्ति, तत्पराः च नेतुम्, तदैव प्रविशति सयष्टिका कमला।)

आप ऊपर से सत्य दिखायी देने वाले इस तर्क के धोखे में न आइये कि भारत को जबरन संयमी न बनाया जाये और जो शराब पीना चाहें उन्हें पीने की सुविधा दी जाये। राज्य का कार्य लोगों की बुराइयों के लिए सहूलियत पैदा करना नहीं है। हम व्यभिचार के अड्डों का संचालन नहीं करते और न ही उनके परवाने हैं। हम चोरों को उनकी चोरी की वासना-पूरी करने के लिए सुविधा नहीं देते मैं शराबखोरी को चोरी और शायद व्यभिचार से भी अधिक निन्दनीय समझता हूं। क्या यह अक्सर दोनों की जननी नहीं होती।

—महात्मा गांधी

(यंग इण्डिया ८–६–२१)

पंजाबी चन्दू हलवाई करांची वाला

प्रधान कार्यालय : १८५ बालकेश्वर रोड, तीन बत्ती, बम्बई—६

दूरभाष—३६३६२५, ३६४७८५

स्थापना—१८९६ शाखायें :—

शाखायें	दूरभाष	शाखायें	दूरभाष
(१) जवेरी बाजार	३१३७२६	(६) वरली नाका	३७२९९६
(२) ग्रान्टरोड	३५१७८०	(७) सायन सर्कल	४७३८८९
(३) कुलाबा	२१३८१३	(८) ठाकुरद्वार	३५५६८३
(४) दादरा टी० टी०	४४२०१२	(९) घाटकोपर-वेस्ट	५५२३८०
(५) सूर्योदयस्टोर्स, चर्चगेट	२९१९७	(१०) अकबर अलीसफोर्ट	२५३९२१-२२

कारखाना : चन्दू भवन, ग्रान्टरोड, बम्बई–७ दूरभाष–३७२६२८ और ३७०७३३

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कमला:— (सक्रोधम्) कापुरुषाः क्लीवा:, गौराङ्गानाम् कुक्कुरा:, तिष्ठत। युष्मानहमद्य दर्शयामि यदेकस्याः भारतीयाः नार्याः उपस्थित्यां तस्याः पतिं नेतुं नास्ति सुगमः। (सर्वान् यष्टिकया ताडयति, चीत्कारेणापूरितः प्रकोष्ठः।)

नायकः—(स्वकीयं हस्तं गृहीत्वा) आह, क्षतः मे हस्तः।

कमला:—न केवलं हस्तोऽपि तु युष्माकमस्थीनामपि चूर्णम् करिष्यामि। भोः भोः दुष्टाः—

हासिणी मृदुभाषिणी कोमलांगी तथा।
नारी भारत देशस्य तथैव सा जय-दुष्करा॥
द्रवीभवति प्रेम्णैव कटुभाषणेन कदापि न।
वज्रं यथा दुग्धफेनेन न छेणेन कदाचन।

भारतीया नारी न केवलं भोगप्रसाधनमपि तु सा अवसरं प्राप्य चण्डीरूपापि भवति। अपि च—

नास्त्यबला सदैवेयम्, काले भवति चण्डिका।
दुर्गेव दुर्गावती अभवल्लक्ष्मीः वीराङ्गना॥

(तारस्वरेण कोलाहलम् च श्रुत्वा अनेकाः ग्रामीणाः पुरुषाः स्त्रियश्च प्रविशन्ति विस्मिताः। प्रताडनायाः ध्वन्यापूरितः प्रकोष्ठः। राजपुरुषाः पलायन्ते। उपस्थिताः स्त्रियः पृच्छन्ति गच्छन्ति च वृत्तान्तं श्रुत्वा।)

कमला:—(हम्मीरम् प्रति) अपि भवद्धस्तः प्राप्तोऽऽघातः ?

हम्मीरसिंहः—आम् प्रिये। परञ्च नाहं चिन्तयाम्याघातं ते साहसमवलोक्य। मया तु आघात-क्लेशमपि विस्मृतम्।

कमला:—भूपसिंहस्याद्य पत्रं प्राप्तम्। लिखति 'अहम् चन्द्रवासरे ग्राममागमिष्यामि।' इति

हम्मीरसिंहः—चन्द्रवासरे ? चन्द्रवासरस्त्वद्यैवास्ति न वा।

कमला:—अहो नु खलु भोः, चन्द्रवासरोऽद्य। तर्हि........

हम्मीरसिंहः—सोऽद्यैवागमिष्यति।

(ततः प्रविशति भूपसिंहः) (क्रमशः)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देशवार्ता:—

श्री " पद्म " शास्त्री
128–मुक्तानन्दनगर,
गोपालपुरारोड़, जयपुर

हा ! हन्त ! लोकनायकः........?

सम्पूर्णक्रान्तेः सन्देशवाहको लोकप्रियो लोकनायको जयप्रकाशनारायणः अक्टूबर-

मासस्य ८ तारिकायां भारतभुवं विहाय दिवं गतः। प्रातरेव मानवाः समाचारं श्रुत्वा स्तम्भिता जाताः। सर्वत्र शोकाकुला जनाः किंकर्तव्यविमूढाः सञ्जाताः।

विहारराज्ये निर्धनपरिवारे समुत्पन्नोऽयं बालको बाल्यादेव प्रतिभासम्पन्नो विदेशेष्वधीत्य गान्धिमहात्मना सह स्वतन्त्रतासंग्रामस्य सहभागी समजायत। स्वनैतिकबलेन प्रथितोऽप्ययं देशस्य सर्वोच्चपदमपि न स्वीचकार परं सर्वदा भारतीयजनताया मार्गदर्शनमकरोत्।

अस्मिन् दशके विषमां राजनैतिकस्थितिं विलोक्य पुनः स जनताया: पथप्रदर्शनमकरोत्। आपात्कालस्य विषमानि कष्टान्यनुभूयापि लोकनायकेन कश्चिन्नूतनप्रकाशस्य विकिरणं कृतं भारतीयराजनीतौ। देशे जनतासर्वकारस्य संस्थापना सञ्जाता। किञ्चित्कालानन्तरं जनतादलस्य विघटनं विलोक्य लोकनायको मनसि नितरां चिखेद चरमे वयसि स्वजीवनस्येति प्रतीयते।

असौ महात्मा भारतीयगणराज्यं अधिनायकवादस्यान्धमोहान्मुमोच। यावज्जीवं निस्वार्थभावनया भारतीयसमाजस्य सेवामकरोत्—राष्ट्रसेविनामितिहासे लोकनायकस्य कीर्तिः " यावच्चन्द्रदिवाकरौ " स्थास्यति। न विस्मरिष्यन्ति वस्तुतश्चात्मानं राष्ट्रसेविनो मंन्यमाना राष्ट्रसेविनस्तत्कृतां राष्ट्रसेवाम्।

देशविदेशेष्वपि शोकसंतप्ताः जनाः भृशमुद्विग्नाश्चान्तिमदर्शनाय समागच्छन्। सम्पूर्णेन राजकीयसम्मानेन तेषामन्त्येष्टिः सम्पन्ना। शरीरं तु विनश्वरं, कीर्तिश्चिरस्थायिनी—इति निभाल्य भारतीपरिवारः लोकनायकाय सादरं, सविनयं श्रद्धाञ्जलिं समर्पयति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विश्व-वार्ता:—

लेखकः श्रीविश्वदर्शी

विदेशेषु रामलीला

आश्विननवरात्रेषु भारतस्य विविधेषु-प्रान्तेषु अवधीभाषाकवेस्तुलसीदासस्य महाकाव्यं रामचरितमानसमाधृत्य "रामलीला" प्रदर्शनानि गत—चतुःशतवर्षेभ्यः सुतरां लोकप्रियाणि सन्ति। एतेषामेव प्रभावोऽस्ति यत्कतिपये जना विजयदशमीं रावणोपरि रामस्य विजयस्य दिनमित्यपदिशन्ति। यथा भारते रामकथामाधृत्य क्रियमाणानि लोकनाट्यप्रदर्शनानि लोकप्रियाणि तथैव विदेशेष्वपि रामचरित्रमाधारीकृत्य विविधानां प्रदर्शनानां परम्परा गतेषु परः शतवर्षेषु भूयस्तरां लोकप्रियतामासादयतीति विनोदास्पदं भवेत्पाठकानाम्। एतेषु रूसे, पाश्चात्यदेशेषु च रामलीलाप्रदर्शनानां परम्परा भारतीयैः कृतानि रामलीलाप्रदर्शनानि दृष्ट्वा प्रसृता, किन्तु दक्षिणपूर्वेशियाया देशेषु हिन्देशिया–बालि-थाईलैण्ड–बर्मा-मलयेशियाप्रभृतिषु= परःशतं वर्षात् पूर्वं रामकथाया यत् स्वरूपं प्रसृतं तदाधारेण तत्र रामनाट्यप्रदर्शनानि भवन्ति।

श्रूयते जोवादेशस्य महानगरी 'जोगजाकार्ता' अथवा 'जोगजा' 'अयोध्या'–या एवापभ्रंशः। अत्र रामकथा लोकप्रिया। थाईलैण्डदेशस्य "रामकियन" इत्याख्यं रामायणं हनूमन्तं विचित्रेणैव रूपेण [illegible] ललितनायकत्वेन चित्रयति यस्य हि प्रेम-सम्बन्धः विविधप्रान्तेषु ललनाभिः सह चित्र्यन्ते। वाल्मीकीयरामायणस्य ब्रह्मचारी-हनूमतः स्वरूपाद्विपरीतं ललितनामकस्येदं हनूमतो रूपं दक्षिणेशियाया बहुषु प्रदेशेषु, जैनकथासु, ब्रह्मदेशे चापि प्राप्यते।

मलयेशियायामपि रामरक्षाया विभिन्नमेव स्वरूपं मिलति। तत्र हि रामरावणयोः प्रसंगौ "चरित्रमहाराजा राम", चरित्र महाराजा रावण "इत्याख्यायेते। तत्र हि रावणो द्वादशकन्धरः। तत्र रामः शूर्पणखायाः प्रणययाचनां न तिरस्करोति, स तस्याः कृतेऽपरामेकां पर्णकुटीं निर्मापयति।

सर्वास्वेव तादृशीषु कथासु रामः, सीता, हनूमांश्च लोकान श्रद्धायाः पात्राणि सन्ति, कामं तेषां स्वरूपं किमपि भवतु, कथानके च वाल्मीकीयरामायणापेक्षया किमपि परिवर्तनं वा भवतु। सर्वमिदं विश्वस्मिन् रामकथाया लोकप्रियतामेव प्रमाणयति। भारते-एव अनेकेषां रामायणानां रचना, विविधा अन्तःकथाश्च रामकथाया वैविध्यमयीं परम्परां पिशुनयति। आश्चर्यकरं तथ्यं त्विदमस्ति यद् हिन्देशिया-सदृशेषु माहम्मदीयदेशेषु, थाईलैंडसदृशेषु बौद्धदेशेष्वपि रामकथा सर्वा-[illegible]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आयुर्वेद-स्तम्भः—

स्थौल्यं प्राकृतिक-सौन्दर्यं नास्ति

आयुर्वेदाचार्यः श्रीराजकुमार "गोयलः"

स्थौल्यं नाम कीदृशो दुःखदायको दुःसाध्यो घृणितश्च रोगः ? येन ग्रस्तो जनः स्वजीवने कदापि प्रगतिं कर्तुं न शक्नोति, सः स्वस्थूलकायं भारस्वरूपं मन्यते। स्थूलकायो जनः न सम्यक् प्रकारेण क्रीडितुं शक्नोति, धावितुं वा तथा भोजनशयनादावपि पर्याप्तां कठिनतामनुभवति। स्थूलकायाः अल्पायुष एव, विविधभयंकररोगपीडिताश्च बोभूयन्ते। प्रायः स्थूलाः पुरुषा नपुंसकाः तथा स्थूलस्त्रियो वन्ध्या भवन्ति। तथा एते हृदयावसादस्य कारणात् अकस्मात् मृत्युं लभन्ते। ईदृशात् कष्टदायकरोगात् मुक्तिप्राप्तये प्राकृतिकचिकित्सां विहाय अन्या कापि चिकित्सापद्धतिः न सफला। शतशो जनैः प्रथमं आयुर्वेदीया एलोपैथीया वा चिकित्सा कारिता किन्तु कोऽपि लाभो न संजातः।

स्थौल्यस्य कारणानि—

अयं रोगो मेदोवृद्धेः कारणाद् भवति। ये सज्जनाः बुभुक्षायां अत्यधिकं भुञ्जते, वित्तबुभुक्षया वा भुञ्जते तेषां शरीरे शुद्धरक्तस्य अपेक्षया वसा अत्यधिकं वर्धते। ये जनाः गरिष्ठं स्निग्धं आहारं कुर्वन्ति परन्तु परिश्रमं न कुर्वन्ति तेषां वसा दिने दिने द्विगुणा चतुर्गुणा भवति। इयमेव च वसा तेषां आयुः, स्वास्थ्यं, सौन्दर्यं, अन्यान्यपि शारीरिकसुखानि च नाशयति। अस्या एव कारणात् एषां जीवनं नीरसं भारस्वरूपं च भवति।

उपचारः—लङ्घनम्

लङ्घनं द्विविधं भवति, लघु दीर्घञ्च। लघु लङ्घनं एकस्माद् दिनात् एकसप्ताहपर्यन्तं एवं दीर्घलङ्घनं एकसप्ताहात् त्रिचतुःसप्ताहपर्यन्तं भवति। लघुरोगेषु तु लघुलङ्घनं कर्तव्यं महारोगेषु च दीर्घलङ्घनम्। ज्वरातिसार-कोष्टबद्धताजीर्णशिरोवेदनाऽरुचि-प्रतिश्याय-दन्तरोगादिषु लघुलङ्घनं एव पर्याप्तं भवति, किन्तु दीर्घरोगेषु स्थौल्यक्षयार्शग्रहणीभगन्दरश्वासपक्षाघातवातादिषु दीर्घलङ्घनमेव कर्तव्यम्। एषु रोगेषु लघुलङ्घनात् तावान् लाभो न भवति यावान् दीर्घलङ्घनेभ्यो भवति। अतः स्थूलकायैः दीर्घलङ्घनं कर्तव्यम्।

लङ्घनस्य दिनेषु स्वच्छशीतलजलपानं अतीव लाभप्रदं भवति। स्वच्छवायोः सेवनमावश्यकमस्ति। यदि कापि कठिनता दृष्टि-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गोचरा स्यात् तदा शीतलस्थाने विश्रामः कर्तव्यः। उपवासभंगादनन्तरं द्रवपदार्था एव सेवनीयाः। तेष्वपि च मधुराम्लफलानां रस एव सर्वोत्तमः। नारंगकटमाटर-अनन्तासादीनां रस एव प्रारम्भे सेवनीयः। एषः पूर्वमल्पमात्रायां एव ग्रहणीयः। येन अंगानि स्वस्वक्रियां समीचीनतया कर्तुं शक्नुयुः। कतिपयानि दिनानि रसानां उपयोगं कृत्वा पश्चाद् भोजनं करणीयं यत् साधारणं स्वच्छं अल्पमात्रकञ्च भवेत्।

वस्तिः

वस्तिः मलशुद्धये अतीव उपयोगि यन्त्रमस्ति। यदि जनः प्रतिसप्ताहं उपयोगं कुर्यात् तदा सः सर्वेभ्योऽपि रोगेभ्यो विमुक्तो बलवान् तेजस्वी च भवेत्। वस्तिक्रिया प्रातःकाले एव श्रेष्ठा मन्यते। बस्तिक्रियायाः करणात् सर्वं सचितं मलं बहिः निःसरति तथा अन्त्रणां प्रक्रिया सुच रुरूपेण प्रवर्तते। यदि जनः देशस्य समाजस्य, परिवारस्य स्वस्य च कल्याणं वांछति तदा स लघु, अल्पञ्च भोजनं कुर्यात् यतः लघ्वल्पाहारो जन एव स्वस्थः सुगठितः स्फूर्तिशाली परिश्रमशीलश्च भवति। तथा यस्मिन् एते गुणा भवन्ति स एव अग्रे उन्नतिं कर्तुं शक्नोति।

व्यायामः

मनुष्यस्य जीवनयात्रार्थं यथा भोजनपानशौचादिकमावश्यकमस्ति तथैव व्यायामोऽपि। व्यायामाद् भुक्तं पीतं सम्यक् जीर्यंति। वसा न वर्धंते। असामयिकी निर्बलता, आलस्यं न जायते। अतो मनुष्यस्य दैनिकजीवनं स्वस्थं प्रसादनैरुज्यार्थं, व्यायामस्य महत्त्वं न्यूनं नास्ति।

आतपः

आतपसेवनं दैनिकजीवने अतीव उपयोगी भवति। आतपसेवनाद् हि (विटामिन डी) पौष्टिकतत्त्वस्य प्राप्तिर्भवति।

शुद्धवायुसेवनाद् रक्तस्य शुद्धिर्भवति। एवं हृदये मस्तिष्के च स्फूर्तिः संजायते। वसां नाशयित्वा शरीरं प्राकृतिकीमवस्थां प्राप्नोति।

उपरिलिखितानां सर्वासामपि क्रियाणां सम्पादनात् पूर्वसंचिता वसा नश्यति। अग्रेच वसा न वर्धंते, तथा शरीरं स्वस्थं, प्रसन्नं, सुसंहतं सुन्दरञ्च जायते।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

॥ श्रीसर्वेश्वरो जयति ॥

मनोबोधस्य बोध-दीपिका

[श्री समर्थ-रामदासस्वामिकृतानां 'मना चे श्लोक' इत्याख्य-मूल-मराठी-श्लोकानां डा० हरिश्चन्द्रत्र्यम्बकदेसाईमहोदयेन कृतस्य 'मनोबोधः' इत्याख्यस्य संस्कृत-पद्यानुवादस्य 'बोधदीपिका'-ऽऽख्यो हिन्द्यां भावानुवादः]

अनुवादकः—रामगोपाल शास्त्री, जयपुरम् ।

पूर्वाऽनुवृत्तम्—

मनो वासनोत्थं पुनर्जन्म हेयम्,
मनो द्रव्य-दाराऽऽदि-कामोऽपि वर्ज्यः ॥
मनो यातना पुष्कला गर्भवासे,
मनो दर्शनं श्रीहरेः कारयस्व ॥ २१ ॥

हे मन ! वासना से होने वाला पुनर्जन्म हेय है—अर्थात् पुनर्जन्म की हेतुभूत वासनाओं का परित्याग करना चाहिये । द्रव्य, दारा (स्त्री) आदि की इच्छा भी नहीं करनी चाहिये । हे मन ! गर्भवास में बहुत यातना भोगनी पड़ती है (अतः) तू समस्त कष्टों का हरण करने वाले श्री हरि भगवान् का दर्शन कर ॥ २१ ॥

मनस्सज्जन ! त्वं हितं मे कुरुष्व,
रघूणां वरं निधेहि स्वचित्ते ॥
जनानामधीशः प्रभुर्वायुसूनो—
र्जनोद्धारकः सोऽस्तिनाथस् त्रिलोक्याः ॥ २२ ॥

हे सज्जन मन ! तू मेरा हित कर । रघुवर भगवान् श्रीराम को अपने मन में धारण कर । देह लोकाधीश, पवनपुत्र श्री हनुमान् के स्वामी, लोकों का उद्धार करने वाले, समस्त त्रिलोकी के नाथ हैं ॥ २२ ॥

न वाच्यं मनो रामनामाद्[1] ऋतेऽन्यत्,
जने वाग्व्ययान्नैव लाभः सुखस्य ॥

१—राम + नाम + अ इति च्छेदः रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः । नामेति प्रकाश्ये । 'नाम प्रकाश्य-संभाव्य-क्रोधोपगम-कुत्सने' इत्यमरः । अः = वासुदेवः । अकारो वासुदेवः स्यादित्येकारी कोषः । अक्षराणामकारोऽस्मीति भगवद्वचनम् ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

क्षणाऽनुक्षणं काल आयुर्हरेत् सः,
शरीरान्तकालेऽथ को मोचयेत् त्वाम् ॥ २३ ॥

हे मन ! जो योगियों को सुख देने वाला है—ऐसे श्री राम नाम से प्रकट भगवान् वासुदेव के अतिरिक्त अन्य कुछ नहीं चाहिये । जनसाधारण में वाणी का व्यय (निरर्थक आलाप) से सुख की प्राप्ति नहीं होती । वह काल प्रतिक्षण आयु का हरण करता है । फिर शरीर का अन्तिम समय आने पर तुझे कौन छुड़ा सकता है ? ॥ २३ ॥

ऋते रामनामाद् वृथा श्राम्यसि त्वं
पृथग्लोकवत् किं वृथाऽत्र प्रलापैः ॥
सदा सर्वदा नाम वाचा जप त्वम्
अहन्ताऽन्तरे पापिनी सा च माऽस्तु ॥ २४ ॥

राम नाम वासुदेव के अतिरिक्त जो तू परिश्रम करता है--वह व्यर्थ है । इस लोक में नीच (मूर्ख) के समान निरर्थक प्रलापों से क्या प्रयोजन ? तू अपनी वाणी से नित्य निरन्तर भगवन्नाम का जप कर । इस के मध्य में अहंता (अहंभाव) होना पाप है । वह न हो—इसका ध्यान रखना चाहिये ॥ २४ ॥

मनो मा जुगुप्साऽस्तु भावोपदेशे
कथं तेऽन्यथा संभवेद् रामलाभः ॥
सुखस्येह कालोऽस्त्यवच्छेदकारी
ततस्तद् व्यपैति स्थिरं नैव किञ्चित् ॥ २५ ॥

हे मन ! विद्वानों के उपदेश में जुगुप्सा (निन्दा) न हो । नहीं तो तुझे राम का लाभ कैसे संभव हो सकेगा ? यहां काल सुख का विच्छेद करने वाला है वहां से वह सुख समाप्त हो जाता है । स्थिर कुछ नहीं ॥ २५ ॥

कृतश्चेत् स्वदेहस्य रक्षाप्रयत्नः
तथाप्यन्ततो मृत्युना नीयते सः ।
अतो हे मनो राघवं त्वं भजस्व
ततः स्वान्तरान्मुञ्च चिन्तां भयस्य ॥ २६ ॥

यदि अपने शरीर की रक्षा का प्रयत्न किया तो भी अन्त में उसे मृत्यु हो जाती है, अतः हे मन ! तू राघव (भगवान् राम) का भजन कर और अपनी अन्तरात्मा से भय का परित्याग कर ॥ २६ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवाद् भीतभीतं किमत्रासि भीरो !
धर त्वं मनो धैर्य्यमावर्ज्यं भीतिम्
रघूणां पतिः सर्वदा रक्षकस्ते
स नोपेक्षते दण्डपाणौ हि क्रुद्धे ॥ २७ ॥

हे डरपोक मन ! यहां भव से अत्यधिक डरा हुआ क्यों हो रहा है ? भय को छोड कर तू धीरज धारण कर। रघुपति (भगवान् श्री राम) सदा तेरे रक्षक हैं। वे यम के क्रुद्ध होने पर उपेक्षा नहीं करते ॥ २७ ॥

अमुं दीननाथं च कोदण्डपाणिं
पुरो वीक्ष्य रामं स कालो बिभेति ॥
मनो वाक्यमेतद् यथार्थं मनुष्व
न कुर्यादुपेक्षां स दासाभिमानी ॥ २८ ॥

और वह काल (यम) भी दीनों के नाथ, धनुष को हाथ में धारण किये हुये इस राम को सामने देख कर डरता है। हे मन ! तू यह वचन सत्य मान कि वह दासाभिमानी (शरणागत प्रतिपालक भगवान् श्रीराम) उपेक्षा नहीं करते ॥ २८ ॥

पदे तद्-व्रतं घोष्यते नूपुराभ्यां
तदीयं धनुर्भक्तशत्रून् निहन्ति ॥
पुरी वाहिता येन सर्वा विमाने
न कुर्यादुपेक्षां स दासाभिमानी ॥ २९ ॥

पद में नूपुरों द्वारा उस राम का दासाभिमानिता का व्रत घोषित किया जाता है। राम का धनुष भक्तों के शत्रुओं का नाश करता है। जिसके द्वारा पुरी विमान में धारण की गई, वह दासाभिमानी भगवान राम उपेक्षा नहीं करते ॥ २९ ॥

समर्थस्य दासं स्वयं वक्र-दृष्ट्या
क्षमो वीक्षितुं को न भूमण्डलेऽस्मिन् ॥
यदीयं यशो वर्ण्यते च त्रिलोक्या
न कुर्यादुपेक्षां स दासाभिमानी ॥ ३० ॥

स्वयं समर्थ के दास को इस भूमण्डल में कौन वक्र-दृष्टि से देख सकता है ? त्रिलोकी जिस के यश का वर्णन करती है—वह दासाभिमानी राम उपेक्षा नहीं करते ॥ ३० ॥

(क्रमशः)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्कृतव्याकरणप्रवेशिका

हल्सन्धिः

श्रीविश्वनाथमिश्रः, बीकानेरः

क्रमागतम्—

अनुस्वार—

(१) पहले बताया जा चुका है कि यदि किसी पद के अन्त में मकार हो और उसके आगे कोई व्यञ्जन् (हल्) वर्ण रहे तो उस मकार के स्थान पर अनुस्वार (ं) हो जाता है ।[1]

जैसे—

ग्रामम् + गच्छति = ग्रामं गच्छति
पाठम् + पठति = पाठं पठति
सम् + योगः = संयोगः

(२) नकार और मकार यदि अपदान्त हैं अर्थात् किसी पद के अन्त में नहीं हैं, और उनके आगे अन्तःस्थ और अनुनासिक को छोड़ कर कोई भी व्यञ्जन वर्ण है तो ऐसी स्थिति में उनके स्थान पर अनुस्वार हो जाता है ।[2]

जैसे—

यशान् + सि = यशांसि
मन् + स्यते = मंस्यते

किन्तु— मन् + यते = मन्यते,

यहां नकार को अनुस्वार नहीं हुआ क्योंकि उसके आगे यकार रूपी अन्तःस्थवर्ण है । इसी प्रकार—

ग्रामान् + गच्छति = ग्रामान् गच्छति

यहां भी नकार को अनुस्वार नहीं होता' क्योंकि यह नकार पद के अन्त में है और अनुस्वार अपदान्त नकार होता है ।

१—मोऽनुस्वारः
२—नश्चापदान्तस्यझलि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

परसवर्ण—

अनुस्वार के आगे श् ष् स् ह् ' इन चार वर्णों को छोड़कर कोई भी व्यञ्जन वर्ण रहे तो अनुस्वार के स्थान पर उसके आगे वाले वर्ण के वर्ग का पञ्चम वर्ण हो जाता है।[1]

जैसे—

सं + कायः = सङ्कायः
सं + चयः = सञ्चयः
सं + तोषः = सन्तोष।
सं + प्रदायः = सम्प्रदायः
कुं + ठितः = कुण्ठितः

विशेष—यहां यह बात विशेष रूप से ध्यातव्य है कि उपर्युक्त पर सवर्ण विधि पदान्त अनुस्वार के स्थान पर विकल्प से होती है।[2]

उपर्युक्त उदाहरणों में पहले के चार उदाहरणों में अनुस्वार पदान्त में है। इसलिये-वहां क्रमशः ये रूप भी अभीष्ट हैं संकाय, संचय, संतोष और संप्रदाय। यहां अनुस्वार को पर सवर्ण नहीं हुआ है। इसी प्रकार—

अलं + कारः = अलङ्कारः, या अलंकारः
त्वं + करोषि = त्वङ्करोषि, या त्वंकरोषि

इत्यादि रूपों के विषय में वैकल्पिक परसवर्ण समझना चाहिये।

छकार विधि (श के स्थान पर छकार)

यदि शकार से पहले किसी पद के अन्त में वर्ग का प्रथम, द्वितीय, तृतीय, और चतुर्थ वर्ण रहे और आगे कोई स्वर वर्ण या अन्तःस्थ वर्ण (य्-व्-र्-ल्) रहे तो शकार के स्थान पर छकार हो जाता है।[3]

जैसे—

तद् + शिवः = तच्छिव (द् को त् त् को च् श् को छ्)
एतत् + श्रुत्वा = एतच्छ्रुत्वा

१—अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः
२—वा पदान्तस्य
३—शश्छोऽटि

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुनासिक वर्ण का आगम

यदि ङ्, ण् और न् ये किसी पद के अन्त में रहें और इनके पूर्व में कोई ह्रस्व स्वर वर्ण रहे तो इनसे आगे रहने वाले स्वर वर्ण के पहले क्रम से ङ्-ण् और न् का आगम होता है।[1]

जैसे —

प्रत्यङ् + आत्मा = प्रत्यङ्ङात्मा
सुगण् + ईशः = सुगण्णीशः
चरन् + अपश्यम् = चरन्नपश्यम्
हसन् + अवोचत् = हसन्नवोचत्।

तुक् (च्) का आगम

ह्रस्व के बाद यदि छकार हो तो ह्रस्व के यहां तुक् का आगम होता है। तुक् के तकार का छकार से योग होने के कारण श्चुत्व विधि द्वारा तकार को चकार हो जाता है।[2]

जैने—

शिव + छाया = शिवच्छाया
तरु + छाया = तरुच्छाया
अनु + छेदः = अनुच्छेदः

विशेष—

यदि किसी पद के अन्त में दीर्घ स्वर रहे और उसके बाद छकार रहे तो वहां चकार का आगम विकल्प से होता है।[3]

जैसे—

लक्ष्मी + छाया = लक्ष्मीच्छाया या लक्ष्मीछाया
वधू + छत्रम् = वधूच्छत्रम्-या वधूछत्रम्

—×—

१—ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्।
२—छे च
३—पदान्ताद् वा

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बालोपयोगिनी लघुकथा

हीरक-पुष्पाणि [बंगलादेशस्य श्रेष्ठकथा]

श्री "पद्म" शास्त्री
128 मुक्तानन्द नगर, गोपालपुरा रोड़, जयपुर

मेघना नद्यास्तटे असितनगरं नाम राज्यमासीत्। तत्र प्रिववर्मनो राजा उवास। सः कुशलः प्रशासकश्चासीत्। हंसस्य नीरक्षीरविवेकवत् न्यायप्रियो राजा चैकदा मन्त्रिणं पप्रच्छ-अपि कुशलिनः सर्वे चास्मद्राज्ये? भवत्पिता वेशं परिवर्त्य रात्रौ नगरे भ्रमन्ति, त एव सर्वं वृत्तजातं सम्यग् जानन्ति।

मेघना नदी के किनारे असितनगर नामक एक राज्य था। वहां प्रियवर्मन नामक राजा रहता था। वह कुशल प्रशासक था। हंस के नीर क्षीर विवेक की तरह उस न्यायप्रिय राजा ने एक दिन मन्त्री से पूछा—क्या हमारे राज्य में सभी सुखी हैं? मन्त्री ने कहा—आपके पिता वेश बदलकर रात्री में नगर में घूमते हैं वे सभी समाचारों को अच्छी प्रकार जानते हैं।

अन्यदा नृपति मृगयार्थं गन्तुं घोषणामकरोत्, वने शिविरः समायोजितः परं राजा तु वेशं परिवर्त्य नगरे विचचार। एका प्रोवाच अहं तु सेनापतिना सह, विवाहं करिष्यामि। द्वितीया प्राह—अहं मन्त्रिणा सह, तृतीया ब्रूते-अहं तु प्रियवर्मणेन सह। तच्छ्रुत्वा राजा वने शिविरावासं प्राप। कतिपयदिनानन्तरं राजा ताः कन्यकाः

दूसरे दिन राजा ने शिकार खेलने के लिए जाने की घोषणा की। वन में शिविर लगाया गया परन्तु राजा वेश बदल कर नगर में घूमने लगा। एक दिन गली में घूमते हुए राजा ने शब्द सुना, एक ने कहा मैं तो सेनापति के साथ विवाह करूंगी दूसरी ने कहा—मैं मन्त्री के साथ, तीसरी ने कहा मैं प्रियवर्मन के साथ विवाह करूंगी। यह सुनकर राजा वन में अपने

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

समाकारयत् तथा तासां विवाहेच्छापूर्तिमकरोत् ।

शिविर में चला गया। कुछ दिनों बाद राजा ने उन कन्याओं को बुलाया तथा उनकी विवाह की इच्छा पूरी करदी।

एकदा प्रसवासन्ना राज्ञी राजानमवदत् मम सख्यौ समाकारयतु भवान् ते मम शुश्रूषां सम्यग् समाचरिष्यतः । राजाज्ञया ते तत्र समागते । परं राज्ञो वैभवं विलोक्य स्वस्वमनसीर्ष्यया चादहताम् । एकदा रात्रौ राज्ञी पुत्रं प्रसूतवती, सख्यौ नवजातं शिशुं सूर्पे निक्षिप्य पार्श्वस्थां नद्यां निनिक्षिपतुः, पुत्रस्थाने च कुक्कुरशावकं समस्थापयताम् संज्ञां प्राप्य राज्ञी शयने कुक्कुरं द्रष्ट्वा चुक्रोश । राज्ञी कुक्कुरं प्रासूत इति श्रुत्वा राजा क्रुद्धो जातः ।

एक दिन रानी के प्रसव होने वाला ही था कि उसने राजा को कहा मेरी सखियों को बुलाओ—वे मेरी सेवा अच्छी तरह करेंगी। राजा की आज्ञा से वे वहां आईं परन्तु राजा के वैभव को देख कर ईर्ष्या से जलने लगीं। एक दिन रात्री में रानी ने पुत्र को जन्म दिया। दोनों सखियों ने नवजात बालक को सूप में रख कर समीप में बहने वाली नदी में फेंक दिया, पुत्र के स्थान पर कुत्ते का बच्चा रख दिया। जब रानी को होश आया तो बिस्तर में कुत्ते के बच्चे को देख कर चिल्लाई। रानी ने कुत्ते के बच्चे को जन्म दिया है यह सुनकर राजा को क्रोध आया।

इतः प्रवहन्तं सूर्पं विलोक्य कश्चित् सिस्नासु ब्राह्मणः प्रहसन्तं बालकमपश्यत् सन्ततिरहितः पुपोष तं बालकम् । अग्रिमे वर्षे राज्ञी कन्यामसूत परं ते सख्यौ तस्याः स्थाने बिडालशिशुं निचिक्षिपतुः । सूर्पस्थां बालिकामपि स एव ब्राह्मणः समवाप्तवान् तां पुपोष च । तृतीये वर्षेऽपि ते सख्यौ

किसी स्नान करने वाले ब्राह्मण ने सूर्प में बहते हुए, हंसते हुए बालक को देखा। वह सन्तान रहित था अतः उसने बालक को पाला। अगले वर्ष रानी ने कन्या को जन्म दिया परन्तु उन सखियों ने उसके स्थान पर बिल्ली का बच्चा रख दिया। उस बालिका को भी उन्होंने सूर्प में रख कर उसी तरह बहाया और उसी ब्राह्मण को वह कन्या प्राप्त हुई, उसे उसने पाला। तीसरे वर्ष भी सखियों ने

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शयने वानरशिशुं निचिक्षिपतु । राजा राज्ञीं गृहान्निःसारितवान् । वराकी राज्ञी वनं प्रययौ स्व स्वमनसि प्रहसन्त्यौ सख्यौ समवेदनां व्यजिज्ञपताम् ।

विप्रगृहे शिशवो वृद्धिं गताः । एकस्य बालकस्य नाम सूर्यो द्वितीयस्य चन्द्रः कन्यायाश्च पुष्पा चासीत् । एकदा विप्रो रुग्णः सञ्जातः । तान् आहूय विप्रस्तेषामुत्पत्तिविषये सत्यघटनामकथयत् । किञ्चिद्दिनानन्तरं विप्रः पञ्चत्वं गतः । ते शिशवो वने न्यवसन् । एकदा राजा प्रियवर्मनो मृगयार्थं निर्गतः । गहने वने मार्गमन्विष्यन्स तेषामुटजं प्राप । सन्ध्यासमयः सञ्जातः, नृपश्च श्रान्तः । एकाकिनी पुष्पा नृपस्य सत्कारं कृतवती । गच्छन्तं नृपं कन्या प्राह-मदीयौ भ्रातरौ समीप एव गृहनिर्माणे संलग्नौ, भवता तत्रावश्यमागन्तव्यम् । नृपः प्राह-भवनस्य पूर्णे सञ्जाते मामाकारयतु, अहमवश्यमेवागमिष्यामि । यदा सूर्याचन्द्रमसौ सायं गृहमागतौ तदा पुष्पा राज्ञः सर्वं वृत्तं न्यवेदयत् तथा प्रार्थयत् शीघ्रमेव नूतनं गृहं निर्मापयितव्यम् ।

भ्रातरौ गृहनिर्माणाय समुद्विग्नाव-

बिस्तर में बन्दर का बच्चा सुला दिया । राजा ने रानी को घर से निकाल दिया । बेचारी रानी वन की ओर चल पड़ी । अपने मन में हंसती हुई रानियों ने समवेदना प्रकट की ।

ब्राह्मण के घर में बालक बढ़ते गये । एक बालक का नाम सूर्य, दूसरे का चन्द्र तथा कन्या का नाम पुष्पा रक्खा गया । एकबार ब्राह्मण बीमार हो गया । उन बालकों को बुलाकर उनकी उत्पत्ति के बारे में सत्य घटना उन्हें सुना दी । कुछ दिनों बाद ब्राह्मण की मृत्यु हो गई । वे बालक वन में रहते रहे । एक बार राजा प्रियवर्मन शिकार खेलने गया । बीहड़ वन में मार्ग ढूंढ़ता हुआ वह उनकी झोपड़ी में पहुंचा । साम होचुकी थी, राजा थक गया था । एकेली पुष्पा ने राजा का सत्कार किया । राजा जब जाने लगा तब कन्या ने कहा—मेरे भाई समीप ही भवन बनाने में लगे हैं आपको वहां अवश्य आना चाहिये—राजा ने कहा—जब भवन वन जाय तब मुझे बुलाना मैं अवश्य आऊंगा । जब सूर्य, चन्द्र साम को घर लौटे तब पुष्पा ने राजा का सम्पूर्ण वृत्तान्त सुनाया और प्रार्थना की कि नया घर बनाओ ।

दोनों भाई भवन निर्माण के लिए

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भवताम् । तदैव साधुरेकस्तत्र समायातः । साधुसमक्षं तौ गृहनिर्माणसमस्यां न्यवेदयताम् । साधुः प्राह—उत्तरदिशि कृष्णप्रस्तरयुक्तश्चैकः पर्वतो वर्तते । तस्मिन् स्वर्णरजतयो वृक्षाः समुद्भवन्ति । तेषु हीरक-पुष्पाणि लगन्ति । तानि पुष्पाण्यवचित्य स्वोटजसमीपं वपतु परं तत्र गमनं कठिनं वर्तते । भ्रातरौ तस्यां दिशि प्राचलताम् । भीषणे मार्गे गच्छन्तौ ह्यश्रुतपूर्वां ध्वनिमश्रुणुताम् । यदा सूर्यः पृष्ठतश्चापश्यत्तदा सः स्वयं कृष्णप्रस्तररूपं दधार । बहूनि दिनानि व्यतीतानि यदा भ्रातरौ न प्रतिनिवृत्तौ तदा पुष्पा तावन्वेष्टुं गता । पर्वतशिखरे सा हीरकपुष्पाण्यपश्यत् । तत्रैकः पञ्जरस्थः खगश्चासीत् । इन्द्रधनुरिव तस्य वर्णश्चासीत् ।

यदा पुष्पा पञ्जरमुत्थापयति तदा खगः प्राह—नातिदूरे सरोवरो वर्तते । तस्मिन् स्वर्णमयं जलं वर्तते । तज्जलं प्रस्तरेषु प्रक्षिप प्रस्तरा मनुष्यरूपेण समुत्तिष्ठन्ति । पुष्पा तथैव कृतवती । तदनन्तरं सा स्वभ्रातृभ्यां सह गृहं प्रतिनिवृत्ता । गृहमागत्य पुष्पा भ्रातरौ प्राह—राजानमाकारयताम् । निमन्त्रणं प्राप्य प्रियवर्मनस्तत्र समागतः । हीरक-

तत्पर हो गये । उसी समय वहां एक साधु आगया । साधु को उन्होंने गृह-निर्माण की समस्या बताई । साधु ने कहा—उत्तर दिशा में काले पत्थरों वाला एक पर्वत है । वहां सोने चांदी के वृक्ष उगे हुए हैं । उन पर हीरों के पुष्प लगे हैं । उन पुष्पों को चुनकर अपनी झोंपड़ी के पास लगादो परन्तु वहां जाना बहुत कठिन है । दोनों भाई उस दिशा की ओर चल पडे । उस भयंकर मार्ग में जब वे जारहे थे तो उन्होंने अनोखी आवाज सुनी । जब सूर्य ने पीछे की ओर देखा तो वह काला पत्थर बन गया । बहुत दिन बीत गये जब भाई नहीं लौटे तब पुष्पा उन्हें ढूंढ़ने गई । पर्वत पर उसने हीरे के पुष्प देखे । वहीं पर पिंजरे में एक पक्षी भी था, उसका रंग इन्द्र धनुष के समान था ।

जब पुष्पा ने पिंजरा उठाया तब पक्षी ने कहा—समीप में ही एक सरोवर है । उसमें सोने के समान जल है । उस जल को पत्थरों पर छिड़कने से पत्थर मनुष्य के रूप में उठ खड़े होते हैं । पुष्पा ने वैसा ही किया । उसके बाद वह अपने भाइयों के साथ घर लौट आई । घर आकर पुष्पा ने भाइयों से कहा—राजा को बुलाओ । निमन्त्रण पाकर प्रियवर्मन वहां आया हीरे के पुष्प देख कर वह बहुत प्रसन्न

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुष्पाणि विलोक्य स भृशं जहर्ष । तदैव पुष्पा स्थाल्यां भोजनमानयत्, स्वर्णस्थाल्यां हीरकमौक्तिकानि स्थापिताप्यासन् । आश्चर्यचकितो नृपः प्राह—किमिदं कर्तुं शक्यते ? तदैव पञ्जरस्थः खगः प्राहः—यदि राज्ञी कुक्कुरविडालवानरसुतान्समुत्पादयितुं शक्नोति तर्हि भोजनमिदं कर्तुं शक्यते । खगः प्राह—एते शिशवस्तव सन्ति । राजा शुशोच—न जाने सा राज्ञी कुत्र भविता ? खगः राजानं तत्पार्श्वं निनाय, सा ह्युटजे सन्निवर्तते । क्षमायाचनपूर्वकं राजा तां राजधानीमनयत् । राजा सख्यौ प्राणदण्डं दातुमिच्छति किन्तु राज्ञी तं न्यवारयत् । राजा सख्यौ राजधानीतो बहिर्निष्कासयामास ।

हुआ । उसी समय पुष्पा थाली में भोजन ले आई । सोने की थाली में हीरे मोती रक्खे हुए थे । आश्चर्यचकित राजा ने कहा—क्या यह भोजन किया जा सकता है ? तभी पिंजरे में से खग ने कहा—यदि रानी कुत्ते, बिल्ली, बन्दर जैसे बच्चों को जन्म दे सकती है तो यह भोजन भी किया जा सकता है । पक्षी ने कहा—ये बालक तेरे हैं राजा शोच में पड़ गया—न जाने वह रानी कहां होगी ? पक्षी राजा को उसके (रानी के) पास ले गया, वह झोपड़ी में रह रही थी । क्षमा मांगता हुआ राजा उसे राजधानी ले आया । राजा सखियों को प्राणदण्ड देना चाहता था किन्तु रानी ने उसे रोक दिया । राजा ने सखियों को राजधानी से बाहर निकाल दिया ।

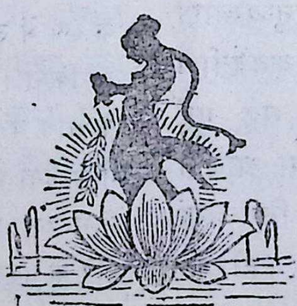

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपने परिवार को सीमित रखिए

: : :

मां,

बच्चे एवं परिवार

के

स्वास्थ्य

एवं खुशहाली

के लिए

पहला जल्दी
नहीं,

दूसरा
अभी नहीं,

तीसरा
कभी नहीं

अगला बच्चा तभी होने दें, जब आप चाहें

जनसंख्या विस्फोट को रोकने में मदद कीजिए

मुफ्त सलाह एवं सेवाओं के लिए
नजदीकी स्वास्थ्य केन्द्र से सम्पर्क कीजिए

राजस्थान सरकार द्वारा प्रसारित

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नगर परिषद जयपुर

हार्दिक अभिनन्दन

नगर परिषद, राजस्थान की राजधानी गुलाबी नगर जयपुर की सफाई बनाये रखने हेतु आपके सहयोग की अपेक्षा कर निम्नलिखित नियमों के पालन का अनुरोध करती है।

१– केले के छिलके, सिगरेट के टुकड़े, काच के टुकड़े घर मकान अथवा दुकान का कूड़-कचरा आम रास्ते में न फैकें।

२– बच्चों को नालियों एवं सड़कों पर टट्टी नहीं बैठावें। नाले परनालों को कस्सी करवावें एवं गन्दे पानी का निकास गटर शोकपिट में करवावें।

३– मवेशियों को पालने के लिए परिषद का लाईसेंस लेवें एवं मवेशी सड़कों पर नहीं बांधें। उन्हें आवारा भी नहीं छोड़ें।

४– पुराने तहारतों कों फ्लश के तहारतों में परिवर्तित करावें। इस हेतु परिषद द्वारा दिये जा रहे अनुदान का लाभ उठावें।

५– दरवाजों व दीवारों पर किसी प्रकार के इश्तिहार नहीं चिपकावें।

६– परिषद के बकाया गृहकर का भुगतान कृपया तत्काल करें ताकि विकास कार्य द्रुतगति से कराये जा सकें।

हरिशंकर शर्मा,	**एल० के० चतुर्वेदी**	**एस० डी० मदान**
आयुक्त,	आयुक्त,	प्रशासक,
नगर परिषद, जयपुर।	नगर परिषद, जयपुर।	नगर परिषद, जयपुर।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नारी-स्तम्भः

डाक्टर-श्रीमती—राजेश्वरीभट्टमहोदया
लालबहादुरशास्त्री महाविद्यालयः, जयपुरम्

सौन्दर्यम् श्रृङ्गारः प्रसाधनञ्च

मानवो यदा प्रभृति भुवि जन्म लेभे तदा प्रभृत्येव सौन्दर्यभावनाया महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते। सौन्दर्यं प्रति स्वाभाविकं सहजञ्चाकर्षणं सर्वैरेवानुभूयते। नारी सौन्दर्यस्य प्रतिमूर्तिरिति प्रसाधनं प्रति च तस्याः स्वाभाविकी अभिरुचि वर्तते। प्राचीनयुगस्य मूर्ति-चित्र कलादीनां समवलोकनेनैतत्सुस्पष्टमेव ज्ञायते। अस्यां सृष्टचां सौन्दर्यस्य सुविशाल आगार. वेविद्यते। प्रकृतिसौन्दर्येण विमोहिताः कवयोऽविनाशि काव्यं व्यरचयन्। सौन्दर्यं प्रति नारीणां जागरुकता स्वाभाविकी विद्यते प्रसाधनस्य साधनानि प्राचीन कालेऽपि गृहे एव ताभि निरमायिषत। तस्मिन्नेव काले षोडशश्रृङ्गाराणां प्रचलनमवर्तत। हरिद्राचूर्णेन स्नानं, नेत्रयोरञ्जनप्रदानं, केशेषु धूपदानेन सुगन्धीकरणमलक्तको पयोगश्च, केसर, चन्दन, कृष्णागुरु–आदिभिःदैहिकप्रसाधनं सर्वैरेव परिज्ञायते। इमानि सौन्दर्यप्रसाधनानि नारीणां पुरुषाणाञ्च सौन्दर्यमतिमात्रं व्यवर्धयन्। सौन्दर्यं मानव मनसि हर्षमानन्दमुल्लासञ्च जनयति सुखमयसानन्दजीवनं प्रति प्रेरयति च।

सृष्टि की आधारभूत इस धारित्री पर मानव ने जब अवतरण किया तभी से मानव मन में सौन्दर्य भावना का उदय हुआ। सौन्दर्य का जीवन में कितना महत्त्व है वह शब्दों के माध्यम से नहीं स्पष्ट किया जा सकता। सौन्दर्य के प्रति स्वाभाविक एवं सहज आकर्षण सभी के द्वारा अनुभव की वस्तु है। नारी सौन्दर्य की प्रतिमूर्ति है समस्त सौन्दर्य उसमें निहित है और सह प्रसाधन के प्रति जागरुक रही है। प्राचीन काल की मूर्तियों, चित्रों आदि के देखने से उनकी सौन्दर्य प्रियता स्पष्ट हो जाती है। सौन्दर्य सृष्टि के कण-कण में व्याप्त हैं। उस अनुपम सौन्दर्य से विमोहित होकर कवियों ने अपनी तूलिका से अद्भुत काव्य-जगत् की सृष्टि की है। हरिद्रामिश्रित सुगन्धित उवटन से स्नान करना, सुगन्धित धूप आदि से केश प्रसाधन, आंखों में अञ्जन का लगाना, अधरोष्ठ पर अलक्तक लेप केसर चन्दन, कृष्णागरु, हिंगुर आदि से शरीर का प्रसाधन प्राचीन युग से ही प्रचलित हैं। इन सामग्रियों से स्त्री और पुरुषों की सौन्दर्य में अभिवृद्धि होती है। सौन्दर्य मानव मन में आनन्द पूर्वक जीने के लिए प्रेरणा देता है और जीवन में सुख और उल्लास भर देता है।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Regd. No. 1379/51
R. J. No. 2617
Licence. No. PP. 9.
Licenced to Post
Without Prepaymen

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भारती

सूक्ति-सुधा

शीघ्रं त्यजेत्पण्डितः

डॉ० श्रीगङ्गाधरभट्टः,
रीडर, संस्कृत विभाग, राजस्थानविश्वविद्यालयः, जयपुरम्

राजाधर्मविना द्विजः शुचिविना ज्ञानं विना योगिनः
कान्ता सत्यविना हयो गतिविना भूषा च ज्योतिर्विना ।
योद्धाः शूरविना तपोव्रतविना छन्दो विना गीयतेः
भ्राता स्नेहविना नरो हरिविना मुञ्चन्ति शीघ्रं बुधाः ।

विद्वज्जनाः शीघ्रमेवामून् परित्यजन्ति । धर्मेण विहीनं राजानं जनास्त्यजन्ति । राज्ञः प्रथमो धर्मो प्रजानांधर्माविरुद्धं पालनम् । शौचं विना अपवित्रो ब्राह्मणस्त्याज्यः । ब्राह्मणे शुचित्वं प्रमुखोधर्मः यदि तन्नास्ति ब्राह्मणः परित्याज्यः । ज्ञानेनविना योगिनोऽपि परिहेयाः । सत्येन पातिव्रत्येन विना नारीं त्यजन्ति बुधाः । यदि श्रेष्ठा गतिरश्वस्य नास्ति तमश्वं परित्यजन्तु । आभूषणानि च तेजसा विना न परिधेयानि तेषु कान्तिमत्वमावश्यकम् । योद्धारः पराक्रमविहीना निरर्थकाः । अशक्त[illegible]नां सैनिकानां क उपयोगः । व्रतं विना तपोऽपि निरर्थकम् । व्रतेनैव तपसः सम्यक् फलमुपल[illegible]यते । छन्दसा विना गीतानि नानन्दयन्ति । भ्रातरश्च स्नेहशून्या नोपयोगिनो भवन्ति । हरिणा विना नराः अपि निष्प्रयोजनाः । अतः [illegible] जना स्तान् शीघ्रं परित्यजन्ति ।

लोक में कतिपय वस्तु सर्वथा परित्याज्य हैं । उन्हें [illegible] शीघ्र छोडदे । उनसे अहित होने की सम्भावना रहती है । धर्मविहीन राजा प्रजा का सम्यक् पालन नहीं कर सकता । राजधर्म का पालन करने वाला हितकारी होता है । ब्राह्मण को पवित्र होना चाहिये । पवित्रता उसका प्रथम लक्ष्य है । ज्ञान के विना योगी का कोई प्रयोजन नहीं, सत्य के विना स्त्री, अच्छी गति के विना अश्व और चमक से रहित आभूषण व्यर्थ हैं । शौर्य के विना योद्धा, व्रत के विना तप, और छन्द से रहित गीति, भ्रातृगण प्रेम के विना, और विष्णु की भक्ति के विना मनुष्य - ये सब निरर्थक हैं । विद्वज्जन इन्हें छोड देते हैं । वस्तुतः इनका परित्याग ही श्रेयस्कर है ।

प्रकाशकः—जयबहादुरसिंह पता : भारती भवन, बी १५ न्यू कालोनी, जयपुर–३०२०१ । दूरभाष : ७५४६६
राधेश्याम द्वारा श्री शङ्कर आर्ट प्रिण्टर्स, त्रिपोलिया बाजार, जयपुर में मुद्रित । दूरभाष : ६१७६७

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भारती

संस्कृत-मासपत्रिकाया:

श्री बद्रीनाथः

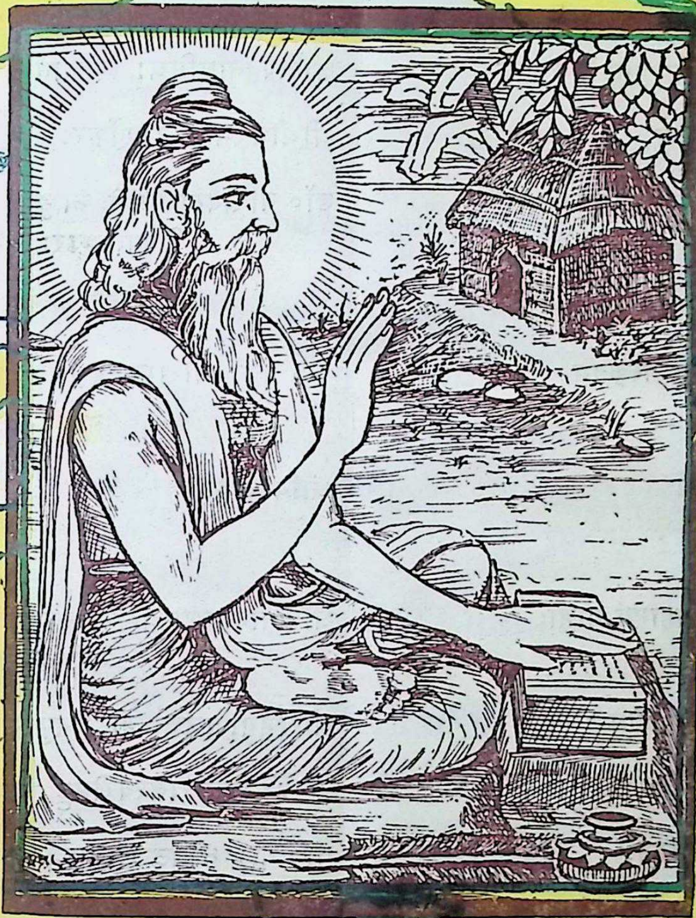

श्री द्वारका

आषाढः

वर्षम् २९

अङ्कः ९

जुलाई:

१९७९

...यन् वेद-पुराणानि ब्रह्म-सूत्र-पदानि यः ।
...विश्चकार ज्ञनार्कं वेदव्यासः स नम्यताम् ॥

—श्रीरामगोपालशास्त्री, जयपुरम्

वार्षिकमूल्यम् दशमुद्राः १०.००
एकप्रतेः—एकं रूप्यकम् १.००

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विषय-सूची

क्र०सं०	विषयाः	निबन्धाराः	पृष्ठसंख्या
१.	मङ्गलम्	श्रीरामगोपालशास्त्री, जयपुरम्	२५५
२.	मासावतरणम्	" " " "	२५५
३.	एकं शब्दशास्त्रीयं निर्वचनम्	श्रीविश्वनाथमिश्रः, बीकानेरः	२५६
४.	प्रास्ताविकम्	श्रीश्रीधरभास्करवर्णेकरः	२५९
५.	श्रीमातृवाणी-वर्णिका	डॉ० नारायणशास्त्री काङ्करः विद्यालङ्कारः, जयपुरम्	२६८
६.	" हा ! परत्रगराघवाः		२७१
७.	भारते भातु संस्कृतम्	ले० वैद्यः-श्रीरामस्वरूपशास्त्री, बम्बई-८६	२७३
८.	विश्व-वार्ता	श्रीविश्वदर्शी	२७५
९.	देशवार्ता।—		२७६
१०.	अवशिष्टग्रहाणां मन्त्राः	श्रीदीनानाथशास्त्री सारस्वतः नई दिल्ली-२४	२७७
११.	मनोबोधस्य बोध-दीपिका	श्रीरामगोपालशास्त्री, जयपुरम्	२७९
१२.	नारी-स्तम्भः	डॉ०-श्रीमतीराजेश्वरीभट्ट, जयपुरम्	२८२
१३.	आयुर्वेद-स्तम्भः—	वा० बा० श्रीनटराजशास्त्री, त्रिरुचिरापल्ली	२८३
१४.	बालोपयोगिनी लघुकथा	श्रीपद्मशास्त्री, जयपुरम्	२८५
१५.	सूक्ति-सुधा	डा० श्रीगङ्गाधरभट्टः, जयपुरम्	२८८

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्थापकः
स्व. श्री उमाकान्तकेशव
आप्टे
(बाबा साहब आप्टे)

सम्पादकः
दीनानाथत्रिवेदी मधुपः
साहित्यालङ्कारः
सहसम्पादकः
रामगोपालशास्त्री
जयपुरम्

भारती

लेखैरुपष्टुता याऽऽस्ते भारतीव सितच्छदा
भारती भारतीयानां भासतां भवनेष्वलम्

संरक्षकः
श्रीदेवीशङ्करतिवाड़ी
जयपुरम्
प्रबन्ध-सम्पादकः
श्रीगिरिराजशर्मा
भारती-भवनं
बी १५, न्यू कालोनी
जयपुरम्-१
(राजस्थानम्)

वर्षम् २९ | आषाढः, विक्रमाब्दः, २०३६ [जुलाई, १९७९] | अङ्कः ९

मङ्गलम्

श्रीरामगोपालशास्त्री, जयपुरम्

राकां कुहूं चापि मिथो विरुद्धा-
मेकत्रसंस्थामिव या दधाति ।
सुतप्त-चामीकर-चारु-गात्रा
नीलाम्बरा सा जयतीह राधा ॥

मासावतरणम्

श्रीरामगोपालशास्त्री, जयपुरम्

श्रीहंसं सनकादिकानथ मुनिं श्रीनारदं सद्गुरून्
श्रीनिम्बार्क-निवास-विश्वप्रभृतीन् संपूजयन् श्रद्धया ।
राधामाधवमालिसेवितमिह प्रारोहयन् स्यन्दने-
ऽमन्दानन्दविवर्द्धकोऽवतरति **ह्याषाढमासो** भुवि ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

एकं शब्दशास्त्रीयं निर्वचनम्

"मही अपङ्क्तामुपैति"

श्रीविश्वनाथमिश्रः, बीकानेरः

आसीत् सा विदग्धपरिषत्। आयोजिता च इलाहाबाद-विश्वविद्यालये २०।२।७९ दिनाङ्कतः २४।२।७९ दिनाङ्कं यावत् राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धानपरिषदा दिल्लीनगरस्थया। विवेचनीयमासीत् दशमकक्षायाः संस्कृतपाठ्यपुस्तकम्। तन्मध्ये सम्पतितं "मही अपङ्क्तामुपैति" इति वाक्यम्। अत्र "अपङ्क्तामिति पदं विचारपदवीमानीतम्। तत्र चैकेन विदुषा पोटीमहाभागेनैवं तदीयव्याख्यानमकारि—अविद्यमानः पङ्को यस्यां सा अपङ्का, तस्या भावः अपङ्कता, ताम् मही उपैति। इदमेव व्याख्यानं तत्रत्येन संस्कृतविभागाध्यक्षेणोररीकृतमभिव्यञ्जितं च तदुपरि नैजं दार्ढ्यमपि।

अत्र विचार्यते—किम् अपङ्कताशब्दस्योपर्युक्तविग्रह एव ज्यायान्? कृते विवेचने शक्यते वक्तुं निश्चप्रचमिदमेव यत् नालं तोषाय विदुषां पूर्वोक्तो विग्रहोऽपङ्कताशब्दस्य। बीजञ्चात्र किमिति चेच्छ्रूयताम्—यदा अ-द्यमानः पङ्को यस्या इति-विग्रहेणैव मह्याः 'हितत्वं सिद्धं तदा तस्य भावतलन्तत्वं महीकर्तृकतदुपादनपरस्य 'मही अप-े' इतिकथनस्य का आवश्यकता? ी" इतिकथनेनैव तदुपपत्तेः।

अपरञ्च-पङ्कशब्दस्य गुणवचनत्वाभावात् "त्वतलोर्गुणवचनस्येति पुंवद्भावोऽपि कर्त्तुमत्राशक्य एव। तदभावे च "अपङ्काता" इति रूपं गलगण्डायितं कथं न स्यात्? न-ह्यत्र 'शरदः कृतार्थता' इव अपङ्कता इत्यस्य-साधुत्वं वक्तुं शक्यम्? तत्र शरद्शब्दोत्तरषष्ठ्या तस्या एव कृतार्थत्वेन कृतोऽर्थो ययेति विग्रहस्य नान्तरीयकतया सामान्ये नपुंसकरूपाया अगतिकगतेराश्रयणीयत्वेऽपि अत्र मह्याः षष्ठ्यन्तत्वाभावेन तथा वक्तुमशक्यत्वात्।

किञ्च—यद्यत्र "अपङ्का मही" इति मह्या विशेषणरूपेण अपङ्काशब्दस्योल्लेखः स्यात्तदा स्यान्नाम तथा विग्रहोऽपि कथञ्चित्। किन्त्वत्र तु नैवं स्थितिः। न हि अत्र "अपङ्कता" शब्दो महीविशेषणं येन 'अविद्यमानः पङ्को यस्या इति विग्रहः कर्त्तुं शक्यो भवेत्। भाववचनस्य तस्य द्रव्यवाचकेन सह आधाराधेयभाव एव सम्बन्धो न तु विशेष्यविशेषणभावोऽपि। तस्मादपङ्कताशब्दस्योपर्युक्तविग्रहे न वा किमप्यौचित्यं, चापि तथा विग्रहे तस्य साधुत्वं सुकरमुपलभामहे। स्थितौ चास्याम् अपङ्कताशब्दस्य कीदृशो विग्रह इति चेदुच्यते—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पङ्कस्य भावः पङ्कता, न पङ्कता अपङ्कता ताम् । अथवा न पङ्कः अपङ्कः अपङ्कस्य भावः अपङ्कता ताम् । अत्र विग्रहद्वये प्रथमविग्रहे–यत्र पङ्कस्थितेरभावः प्रत्याय्यते तत्रैव द्वितीयविग्रहे—पङ्काभावस्य स्थितिः प्रत्याय्यते । पूर्वत्र पङ्कभावस्य अभावश्चेदुत्तरत्र पङ्काभावस्य भावः । पङ्कत्वस्य अभावः स्याद् अथवा, पङ्काभावस्य भावः स्यात्, उभयमेकमेव वस्त्विति नात्रचित्रम् । यच्चात्रोच्यते- न पङ्कः = अपङ्कः पङ्काभाव इत्यर्थः । तस्य शून्यात्मकस्य पङ्काभावस्य भावः स्थितिः कथं स्यादिति । तत्रेदं वक्तव्यं यद् तत्तदधिकरणेषु अभावस्य स्वरूपतः स्थितिर्भवत्येव । घटाभाववद् भूतलमित्युक्ते सति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावनिष्ठाधेयतानिरूपिताधिकरणतावद्भूतलं भवत्येवेति प्रसिद्धा खलु अभावस्य स्थितिर्भूतले । एवं रीत्या अपङ्कतां पङ्काभाववर्त्ती निष्पङ्कत्वं मही उपैति चेत् तत्र का शिरोवेदना ?

उपर्युक्तप्रकारद्वयेन यः खलु अपङ्कताशब्दो निष्पाद्यते स एको भाववाचकः शब्दः । अस्य सम्बन्धः पुंवाचकेन स्त्रीवाचकेन, क्लीबेन च शब्देन सह यथेच्छं कर्त्तुं शक्यते । यथा मही अपङ्कतामुपैति' इति शक्यं वक्तुम् । भाववचनेन शब्देन सह कस्यापि सम्बन्धो यथेच्छं कर्त्तुं शक्य इति नात्र संशयावसरः । यथा सीतायाः व्यक्तित्वं मनुष्यता वा उच्यते, तथैव रामस्य व्यक्तित्वं मनुष्यता वा कथ्यत एव । विवेचनेनानेनेदमायातं यत् पङ्कता एका स्थितिरस्ति-येदानीं शरदि नास्तीति मही अपङ्कतामर्थात् निष्पङ्कत्वमुपैति । अत एव अपङ्कतामितिपदस्य व्याख्यानं कुर्वता मल्लिनाथेन निष्पङ्कत्वमिति व्याहृतम् । निष्पङ्कत्वस्य व्याख्यानं—पङ्कस्याभावो निष्पङ्कम्, अर्थाभावेऽव्ययीभावः, तस्य भावो निष्पङ्कत्वमित्येव कार्यम् । अत्रापि निर्गतः पङ्को यस्याः सा निष्पङ्का तस्या भाव इति विग्रहस्य भ्रान्तिर्न कार्या, तथा सति पूर्वोक्तगलगण्डस्यात्रापि दुर्निवारत्वात् ।

स्यादेतत्—नञ्समासस्य तत्पुरुषघटकतया, तत्पुरुषे चोत्तरपदप्रधानतया न पङ्कः अपङ्कः इति पदे पङ्कस्यैव प्राधान्यं स्यान्न तु पूर्वपदस्य नञोऽर्थस्याभावस्य प्राधान्यम् । एवं च अपङ्कशब्दात् पङ्काभावस्य प्रतीतिर्न स्यादिति चेदत्रोच्यते तत्पुरुषे उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यमिति प्रायोवादः । अत एव पञ्चगवमित्यत्र समाहारस्य, 'पौर्वशालः' इत्यत्र भवार्थस्य "अर्धपिप्पली" इत्यत्र पूर्वपदार्थस्य च प्राधान्यमुपपद्यते ।

यद्वा—

अभावो वा तदर्थोऽस्तु
भाष्यस्य हि तदाशयात् ।
विशेषणं विशेष्यो वा
न्यायतस्त्ववधार्यताम् ॥

इति भूषणोक्त्यनुसारं नञर्थोऽभावस्तस्य विशेष्यत्वञ्च निर्बाधमिति न काप्यनुप-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पत्तिः.। अत एव-अनास्था, अनार्षः अनागतम्, अनवस्थितमित्यादौ न अर्थाभावस्य प्राधान्येन बोध उपपद्यते। अत एव–विघ्नस्याभावोऽविघ्नमित्यव्ययीभाववत् विवादस्याभावः-अविवादः" इत्यर्थाभावे नञ् तत्पुरुषे पूर्वपदार्थाभावस्य प्राधान्यं प्रतीयते। एवमेव अधर्मादयः शब्दा नञ्समासेऽभावप्रधानपरतया व्याख्येया भवन्ति। न चैवम् अनुदरा कन्या इत्यत्र उदराभावः प्रतीयेतेतिवाच्यम् ? षड्विधेषु नञर्थेषु मध्येऽत्र नञोल्पार्थकत्वमुररीकृत्य कृशत्वस्य प्रत्यायनेनादोषात्।

विवेचनेनानेनेदं स्पष्टं भवति यत् मही अपङ्कतामुपैतीत्यत्र अपङ्ताशब्दस्य 'अविद्यमानः पङ्को यस्यामिति विग्रहो हेय एवेति विभावयन्तु सुधियः।

सुखी जीवन के लिए—

बैद्यनाथ दवाएं

हमारे यहां की निर्मित उच्चकोटि की औषधियों को अपने स्वास्थ्य की रक्षा हेतु हमेशा प्रयोग करें, प्रत्येक ऋतु के आसव, अरिष्ट रस, भस्मों का प्रयोग देश के कौने कौने में बैद्यनाथ औषधियों के मिलने के लिए पांच बृहत् निर्माण-शालाएं—

झांसी, कलकत्ता, नागपुर, पटना और इलाहाबाद (नैनी)

६५० से अधिक विशिष्ट एजेन्सी व

६५ हजार से अधिक एजेन्सियां

श्रीबैद्यनाथ आयुर्वेद भवन लिमिटेड

भारत का आयुर्वेदिक औषधियों का सबसे बड़ा कारखाना

गुसाईपुरा, झांसी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रास्ताविकम्

चरितं रामचन्द्रस्य धीरोदात्तं रसोत्कटम् ।
अत्र द्वादशवीथीषु प्रविभज्य यथाक्रमम् ॥ १ ॥

रामदासानुदासेन संस्कृतैकमयात्मना ।
गुम्फितं श्रीधरेणेदं मया संस्कृतगीतिभिः ॥ २ ॥

गीतिकाव्यमिदं नव्यं रामभक्तिप्रवृद्धये ।
गैर्वाणीरसिकाः सन्तो गायन्तु मधुरस्वरम् ॥ ३ ॥

श्रीरामचरितोद्गानं सद्योनिर्वृतिदायकम् ।
निःश्रेयसाभ्युदययोः साधनं सार्वलौकिकम् ॥ ४ ॥

गानेन चास्य काव्यस्य लोकेऽस्मिन् सम्प्रवर्धताम् ।
रामभक्तिरिवाखण्डं संस्कृतप्रीतिरुत्तमा ॥ ५ ॥

इदं सुमधुरं काव्यं गायतां शृण्वतां सताम् ।
शुभं कुर्यादमर्यादं मर्यादापुरुषोत्तमः ॥ ६ ॥

ललिताभिनयेनास्य लोकानानन्दयन्ति ये ।
तान् समानन्दयेन्नित्यं श्रीरामो लोकनन्दनः ॥ ७ ॥

विश्वबन्धुत्वसम्पूर्णं विश्वशान्तिपरायणम् ।
वर्धतां रामसाम्राज्यं विश्वतो विश्वमङ्गलम् ॥ ८ ॥

श्रीरामजयन्ती—
(समर्थश्रीरामदासत्रिशताब्दीमहोत्सवः)

श्रीधरभास्करवर्णेकरः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महाकवि-श्रीधरभास्करवर्णेकरविरचितासु

श्रीरामसङ्गीतिकासु

१ ताटकावधवीथी-पद्यानि

पद्यानि		पात्राणि	
(१)	श्रीरामो जयति जगति—	नांदी—(समूहगीतम्)	
(२)	अयोध्या जयति जगति—		
	श्रीरामार्चनमात्र—		श्लोकः
(३)	चलतु चलतु चलतु भवान्—	प्रतिहारी	—
(४)	त्वरतां त्वरतां—	दशरथः	—
(५)	पाद्यं गृहाण—	कौसल्या	श्लोकः
(६)	नमो नमस्ते राजर्षे	दशरथः	—
(७)	जय दशरथ कोसलेश	विश्वामित्रः	—
(८)	यामि तात तपोवनम्—	रामलक्ष्मणौ	—
(९)	सव्यापसव्यौ—	दशरथः	श्लोकः
(१०)	नेत्रे मे नेत्र युग्मस्य	कौसल्या-सुमित्रे	—
(११)	हे राघव हे लक्ष्मण	विश्वामित्रः	—
(१२)	तपोवनविनाशिनी—	रामः	श्लोकः
(१३)	जहि जहि जहि राघव !	विश्वामित्रः	—
(१४)	दिव्यमन्त्रोज्ज्वलो	रामः	श्लोकः
(१५)	हे रघुनन्दन ! सुहितपरायण	भरतवाक्यम् (समूहगीतम्)	
(१६)	वाह्यान्तरं प्रकटमप्रकटं		श्लोकः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राग— (१)

मिश्रभांड

ताटकावम्—गीतनाट्यम्

सूत्रधारः— नान्दी ताल दादरा

श्रीरामो जयति जगति पुण्यकृतां त्राता ।
रघुवीरो जयति जगति पापकृतां हन्ता ।। ध्रु० ।।

साधुपरित्राणार्थम् ।
दुष्टपरिध्वंसार्थम् ।
धर्मसमुद्धारार्थम् । प्रतियुगमवतरिता ।। ध्रु० ।।

सत्त्ववतां हितकर्ता ।
रजोजुषां सुखहर्ता
तमोभृतां संहर्ता
धर्मं स्थापयिता ।। ध्रु० ।।

कर्मयोगमाचरिता ।
भक्तियोगमुपकर्ता
ज्ञानयोगमभिपाता ।
निःश्रेयसदाता ।। ध्रु० ।।

× × ×

श्रीरामार्चनमात्रमग्नमनसां संगीतकप्रेमिणां
सुज्ञानां सुरभारतीप्रणयिनां काव्यामृतास्वादिनाम् ।
एता नाटचगुणान्विता विरचिताः श्रीरामभक्त्या मया ।
सन्तन्वन्तु सुखं नितान्तमतुलं श्रीरामसङ्गीतिकाः ।।

(२)

अयोध्या जयति मोक्षनगरी ।
ब्रह्मानन्दकरी, अयोध्या जयति मोक्षनगरी ।। ध्रु० ।।

रामपदाम्बुजचिह्नसुन्दरम्
यत्र राजते सरयूतीरम् ।। स्मरणानन्दकरी ।। ध्रु० ।।

मुद्रित-दशरथ-सुतपदनलिनम् ।
यत्र शोभते सरयूपुलिनम् । नयनानन्दकरी ।। ध्रु० ।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कौसल्यात्मजवचनोद्गारम् ।
यत्र पिका अनुगिरन्ति मधुरम् । श्रवणानन्दकरी ॥ ध्रु० ॥

राम राम रामेति मधुगिरा ।
यत्र जयन्ति सदा ते कीराः । हृदयानन्दकरी ॥ ध्रु० ॥

रामकथाश्रवणार्थमचपलाः ।
यत्र साधवो मिलन्ति विमलाः । काव्यानन्दकरी ॥ ध्रु० ॥

रामदर्शनोन्मुदितचेतनाः ।
यत्र सदा नन्दन्ति सज्जनाः ॥ दिव्यानन्दकरी ॥ ध्रु० ॥

मिश्रभांड

(३)

प्रतिहारी—

चलतु चलतु चलतु भवान् । सपदि सत्वरम् ॥
अतिथिममुं पूजयितुम् । कमपि मुनिवरम् ॥ ध्रु० ॥

समुत्तुङ्गकृशकायम् प्रखरतपोदीप्तिमयम् ।
भुवमागतमिव सूर्यम् । तापसवररूपधरम् ॥ १ ॥ ध्रु० ॥

सागरमिव सुनिर्मलम् । पावकमिव समुज्ज्वलम् ।
पर्वतमिव विनिश्चलम् । रौद्ररूपसुन्दरम् ॥ २ ॥ ध्रु० ॥

जटाजूटमुकुटधरम् । रुद्राक्षावलिहारम् ।
भस्माङ्कितकलेवरम् शिवशङ्करमिवापरम् ॥ ३ ॥ ध्रु० ॥

शिष्यगणपुरस्कृतम् । लोकवृन्दनमस्कृतम् ।
दण्डकमण्डलुहस्तम् । देवगुरुमिवापरम् ॥ ४ ॥ ध्रु० ॥

(४)

दशरथः—

त्वरतां त्वरताम् । महर्षिपूजासामग्री दीयताम् ॥ ध्रु ॥

पाद्योदकमिति सरयूसलिलम् । कदुष्णसुखदं परमनिर्मलम् ।
सुवर्णकलशे मौक्तिकोज्ज्वलम् । शीघ्रं सम्पाद्यताम् ॥ १ ॥ ध्रु० ॥

काश्मीरजकण-वर्णसुन्दरम् । कर्पूरद्रवसुगन्धमधुरम् ।
परमपवित्रं स्पर्शसुखकरम् । चन्दनमानीयताम् ॥ २ ॥ ध्रु० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मधुपर्कार्थं निसर्गमधुरम् केशरवररञ्जित विनीररम् ।
मन्दोष्णं नूतनमधुमधुरम् । पायसमानीयताम् ॥ ३ ॥ ध्रु० ॥

धवलारुणनीलाम्बुरुहदला । गुम्फितचम्पककुलपाटला ।
मरन्दमोहितमिलिन्दतरला । माला मे दीयताम् ॥ ४ ॥ ध्रु० ॥

(५)

कौसल्या:—

पाद्यं गृहाण सरयूसलिलं कवोष्णं
कर्पूर-कुङ्कुम-सुगन्धितचन्दनं च ।
हारोऽयमम्बुजमयो मधुपर्क एष
राजेन्द्र पूजय मुनीन्द्रममुं महान्तम् ॥

(६)

दशरथः— (ऋषिपूजनं कुर्वन्)

नमो नमस्ते राजर्षे । नमो नमस्ते ब्रह्मर्षे ॥ ध्रु० ॥

अद्य सुफलितं मम पुण्यम् । अद्य जीवनं मम धन्यम् ।
यदवेक्षे त्वां परमर्षे ॥ नमो………………… ॥ १ ॥

अयोध्याऽद्य खलु भाग्यवती । तीर्थरूपिणी पुण्यवती ।
यदागतस्त्वं परमर्षे ॥ नमो………………… ॥ २ ॥

एते तनया एता भार्याः । सततवाञ्छितत्वत्परिचर्याः ।
किमीहसे वद परमर्षे ॥ नमो………………… ॥ ३ ॥

सकलमिदं मम साम्राज्यम् । तवैव भगवन् सुप्राज्यम् ।
जीवनेऽपि मे त्वमीशिषे ॥ नमो…………………॥ ४ ॥

(७)

विश्वामित्रः—(राजमस्तके हस्तं निधाय)

जय दशरथ कोसलेश ! चिरं जीव हे नरेश ॥ ध्रु० ॥

तव पुण्यैर्वसुन्धरा । सततसुफलधान्यभरा ।
फुल्लकुसुममनोहरा । विराजते हे नृपेश ॥ १ ॥ ध्रु० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गोब्राह्मणसुरक्षणम् । पितृसुरगणसुतर्पणम् ।
अनारतं धनार्पणम् । सन्तनुषे हे धनेश ।। २ ।। ध्रु० ।।

मम परन्तु सुपवित्रम् । तपोवनं चिरसत्रम् ।
तव राज्ये निःक्षत्रम् । तत् पालय सुवीरेश ।। ३ ।। ध्रु० ।।

सिंहशावसुविक्रमी । राम एष पराक्रमी ।
लक्ष्मणोऽपि सुसंयमी । यातु मया सह नरेश ।। ४ ।। ध्रु० ।।

(८)

रामलक्ष्मणौ:— **(साञ्जलिबन्धम्)**

यामि तात तपोवनम् । अनुसरामि तपोधनम् ।। ध्रु० ।।

यज्ञकार्यविरोधकान् । सुदुर्मदान् सुदुर्धरान् ।
हनिष्यामि राक्षसान् । तदर्थमेव मम जननम् ।। १ ।। ध्रु० ।।

राक्षसगणनिपीडितम् । ऋषिमुनिगणमतिशान्तम् ।
करिष्यामि सुरक्षितम् । तदर्थमेव मम जननम् ।। २ ।। ध्रु० ।।

विहितागमधर्मविधिम् शस्त्रास्त्रज्ञाननिधिम् ।
परिचरामि तपोनिधिम् । तदर्थमेव मम जननम् ।। ३ ।। ध्रु० ।।

देहि तात शुभाशिषम् । देहि जननि शताशिषम् ।
कार्यमिदं सविशेषम् । तदर्थमेव मम जननम् ।। ४ ।। ध्रु० ।।

(९)

दशरथ:—

सव्यापसव्यौ बाहू मे । श्वासोच्छ्वासाविवात्मजौ ।
नीयेतां धर्मकार्यार्थम् । सुतौ मे रामलक्ष्मणौ ।।

(१०)

कौसल्या-सुमित्रा—

नेत्रे मे नेत्रयुग्मस्य । श्रोत्रे श्रवणयोस्तथा ।
आत्मनोऽप्यन्तरङ्गभूतौ नीयेताम् आत्मजौ मुने ।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(११)

विश्वामित्रः —

हे राघव ! हे लक्ष्मण !
रक्ष रक्ष तपोवनम् !! ध्रु० ॥

नगाधिराज एषोऽयम् । देवानां निलयोऽयम् ।
वहति यतो गङ्गेयम् । या पुनाति सकलजनम् ॥ १ ॥ ध्रु० ॥

मधुरफलभरानताः । खगकलकलनिनादिताः ।
इह विभान्ति वृक्षलता । मोहयन्ति या नयनम् ॥ २ ॥ ध्रु० ॥

यज्ञहविर्जातानाम् । गन्ध एष धूमानाम् ।
तृप्तिकरो देवानाम् । दहतितमामसुरगणम् ॥ ३ ॥

पश्य यज्ञनाशिनी । एति मुण्डमालिनी ।
ताटका विराविणी । हन्तुमिमां क्षिप बाणम् ॥ ४ ॥ ध्रु० ॥

(१२)

रामः—

तपोवनविनाशिनी विततयज्ञविध्वंसिनी
भयंकरकुरूपिणी नर-कपालदुर्मालिनी ।
अमङ्गलविराविणी यदपि सर्वथोत्तापिनी
कथं रघुकुलोद्भवोऽहमबलां विहन्यां गुरो ! ॥

(१३)

विश्वामित्रः—

जहि जहि जहि जहि राघव ! ताटकां मदोद्धताम् ॥ ध्रु० ॥

दर्शनेऽपि अमङ्गलाम् । अतिकुटिलां महाखलाम् ।
अबलामपि सुप्रबलाम् । जहि पतितामापतिताम् ॥ ध्रु० ॥ १ ॥

देवयजनसत्रमिदम् । कृतजनपदसंमोदम् ।
प्रवर्तते जनसुखदम् । विघ्नकरीं जहि जहि ताम् ॥ ध्रु० ॥ २ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देवकार्यनाशकरीम् । ऋषिमुनिगणभयङ्करीम् ।
मनुजलोकजीवहरीम् । महासुरीं जहि जहि ताम् ॥ ध्रु० ॥ ३ ॥

हे रघुकुलबालवीर ! धर्मपरित्राणधीर !
दुर्मदसंहार-शूर । जहि सहजां सकरुणाताम् ॥ ध्रु० ॥ ४ ॥

(१४)

रामः—

दिव्यमन्त्रोज्ज्वलो बाणो गुरुदेव तवाज्ञया ।
प्रक्षिप्यते सपद्येव स कुर्यात् ताटकावधम् ॥

(१५) (भैरवी)

भरतवाक्यम्—

हे रघुनन्दन ! सुहितपरायण
अहितनिवारण पालय माम् ।
पालय मां परिपालय माम् ॥ ध्रु० ॥

भीमभवाम्भोनिधि-निर्मग्नम् ।
विपदुद्विग्नं धारय माम् ।
धारय मां, सुधारय माम् ॥ ध्रु० ॥

दुरितदवानलचटुलज्वाला—
—ज्वलितशरीरं जीवय माम् ।
जीवय मां, सञ्जीवय माम् ॥ ध्रु० ॥

(१६)

वसन्ततिलका

बाह्यान्तरं प्रकटमप्रकटं समस्तं
माङ्गल्यमस्य जगतो हि चराचरस्य ।
यद्विग्रहे प्रकटितं नवनीरदाभे
श्रीराम एष वितनोतु सदा शिवं वः ॥

(समाप्तम्)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्रीमातृवाणी-वर्णिका

डॉ० नारायणशास्त्री काङ्करः विद्यालङ्कारः,
सुमेरकर्णमार्गः, रामगञ्जः, जयपुरं–3 राजस्थाने

इदं पुण्यतमं भारतवर्षं निखिले अपि भूमण्डले आत्मनः ज्ञानगरिम्णः कारणेन सदा एव अग्रगण्यं स्थितम्। अत्रत्येन संस्कृतसाहित्येन बहूनाम् उपकारः कृतः। अनेन उपकृताः व्यक्तयः विशालदृष्टयः सञ्जाताः। ताः स्वानुभवेन सह संस्कृतज्ञानेन स्वसम्पर्के समागतान् जनान् सन्मार्गे प्रावर्त्तयन् सुखं शान्तिं च प्राप्तुं समुचितां दिशां विनिरदिशत्। श्रीमद्अरविन्दाश्रम-निवासिनी प्रातःस्मरणीया श्रीमाता एवं विधासु एव सर्वभूतहितैषिणीषु विभूतिषु अन्यतमा अविद्यत। तस्याः वात्सल्यम् अद्य अपि भक्तजनान् आनन्दाब्धौ प्लावयति। श्रीमाता स्वयम् आनन्दमयी आसीत् समये समये च स्वसदुपदेशसुधाधाराभिः 'सुतनिर्विशेषान् शिष्यान् कृतार्थवती। तदीयाः शिक्षाः शाश्वतं सत्यं प्रकाशयन्ति। अत्र लघुतमे लेखे पाठक-पाठिकानां हितार्थं केषुचित् तदुपदेशेषु चर्चां कुर्मः—

१. श्रीमाता कथयति यत् प्रत्येकस्मिन् जने सर्वशक्तिमती अद्वितीया एका ऊर्जा वरीवर्त्ति। ताम् अग्रे वर्धनात् रोद्धुं न कश्चन अपि समर्थः। सा सर्वाः अपि बाधाः चूर्ण-चूर्णाः करोति। यदि कश्चित् इमां परिचिनुयात् सत्यमार्गाय च उपयुञ्जीत तर्हि एतया कठिनात् कठिनतरम् अपि कार्यं साधयति अन्तरात्मानं प्राप्तुं तु इतः अधिकं विशिष्टं साधनं किञ्चित् अस्ति एव न। परमपुरुषः सर्वत्र सह तिष्ठति। सः एव मार्गं दर्शयति, पापात् विनिवार्य पुण्ये संयोजयति च। ऊर्जासम्पन्नेन जनेन तस्य छत्रच्छायायां तिष्ठता निरन्तरम् अग्रे वर्धनीयं स्वजीवनस्य च अर्थः अवबोधनीयः इति।

२. व्यक्तिः स्वकीयं जन्मदिवसं नानाप्रकारेण सप्रमोदं मानयति। किन्तु अस्मिन् दिने कश्चन अपि आत्मचिन्तनं न करोति। श्रीमाता जन्मदिवस-सम्बन्धे एकदा स्वशिष्यान् एवम् उद्बोधितवती यत् अयं जन्मदिवसः वस्तुतः जीवनस्य एकः विशिष्टः दिवसः अस्ति। एषः सः दिवसः विद्यते यदा परमपुरुषः व्यक्तौ अवतरति। अस्मिन् दिवसे व्यक्तेः अन्तरात्मा शाश्वतस्य सम्पर्के आयाति। यदि व्यक्तिः सचेतना अर्थात् सावधाना तिष्ठेत् तर्हि सा आत्ममध्ये तदीयाम् उपस्थितिम् अनुभवितुं शक्नोति। व्यक्तिः अल्पेन एव प्रयासेन निमिषमात्रे अनेकजीवनानां कार्यं पूरयितुं शक्नोति। अस्मिन् दिवसे प्रभुः व्यक्तिम् उच्चात् उच्चतरं स्तरं यावत् उत्थापयति येन तदीयः अन्तरात्मा-यः शाश्वतज्वालायाः एकांशः अस्ति, स्वेन मूलेन सह संयुक्तः एकरूपः च सम्भवेत्। जन्म-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दिवसः सः शुभदिवसः विद्यते यदा स्वयं प्रभुः व्यक्तये द्वाराणि पूर्णतया अनावृतानि करोति । अयं दिवसः जीवनस्य शोभनावसरः अस्ति भागवतकृपायाः च दिवसः अस्ति इति ।

३. व्यक्तिः यदा कदा इयती कठोरा भवति यत् तस्याः निर्णयं परिवर्त्तयितुम् अतीव कठिनता अनुभूयते । यदि तस्यां बालवत् मार्दवं भवति तर्हि सा अनायासम् अनुकूलयितुं शक्यते । श्रीमाता संस्कार-बीजं वप्तुं व्यक्तेः बाल्यावस्थाम् अधिकाम् उपयोगिनीं मन्यते । सा स्वाभिप्रायं सोदाहरणम् एवं प्रकटितवती । मूर्त्ति-निर्माणार्थं मृत्तिका ग्राह्या भवति, जलेन क्लेद्या भवति । तस्याः सूक्ष्मपेष्यता तु अपेक्ष्यते एव । एवं विधेन मृत्तिका-पिण्डेन यदा इष्यते तदा एव मनोवाञ्छिता मूर्त्तिः सद्यः निर्मीयते । निर्माणानन्तरं सा अग्नौ पाच्यते येन सुदृढा भवेत् । वस्तुतः पाकानन्तरं सा कठोरा प्रस्तरसदृशी च शक्ता सम्पद्यते । तत्र पुनः परिवर्त्तनम् आनेतुं कृतः सर्वः अपि प्रयासः निष्फलः भवति यतो हि पाकानन्तरं तस्यां पूर्वं विद्यमानं मार्दवं विनश्यति । एवं व्यक्त्या अपि किञ्चित् प्राप्य पाषाणवत् गतिहीनया नैव भाव्यम् । मृत्तिकावत् मृदुः विद्यमाना एव व्यक्तिः यथेच्छं सुधारयितुं संस्कारयितुं च शक्यते । व्यक्तौ इयं मृदुता बाल्यावस्थायां प्राकृतिकरूपेण सुलभ्यते । बाल्यावस्था एका आनन्दमयी अवस्था अस्ति । यावच्छक्यं व्यक्त्या आजीवनं बालकवत् स्थेयम्, उत्तमम् आकारं ग्रहीतुं मार्दवयुतद्रव्यवत् च भाव्यम् । अस्मिन् एव तस्याः कल्याणम् इति ।

४. यत्र भयं व्यक्ति कुमार्गगामिभवनात् निरुणद्धि तत्र एव तत् तां किम् अपि कर्तुं मन्दोत्साहां कृत्वा अकर्मण्यां करोति । तेन व्यक्तेः जीवनं कष्टमयं सम्पद्यते । श्रीमाता व्यक्ति सदा निर्भयां प्रसन्नचेतसं च स्थातुम् उपादिशत् । 'मृत्युः तु गृहीतजन्मनः स्वाभाविकी अपरिहेया अवस्था' इति मत्वा व्यक्त्या ततः सर्वथा निश्चिन्तया निर्भयया च भाव्यम् । सामाजिक-धार्मिक-राजनैतिक-प्रभृति-मर्यादायां तिष्ठन्त्या अपि व्यक्त्या भयम् आत्मनः दूरीकर्त्तुं शक्यते । दुर्दैवतः प्राप्तायां सङ्कटावस्थायां प्रभुचरणेषु आत्मसमर्पणम् अपि भयमुक्तेः सरलतमं सुकरम् उपायं श्रीमाता निर्दिष्टवती । सत्यम् एव तु वर्त्तते, दुर्योधनसभायां सर्वसमक्षं विवस्त्रां कर्त्तुम् उद्यतेन दुष्टात्मना दुःशासनेन अपमान्यमाना द्रौपदी अनन्यमनसा आत्मानं प्रभुसमर्पितां कृत्वा एव स्वं शीलधनं रक्षितवती दुर्योधनादिकस्य च दुरभिसन्धि त्रोटितवती । सर्वभयहर्त्ता एकः प्रभुः एव सर्वेषां विपद्-ग्रस्तानां शरणम् इति ।

५. एकमात्रं धनम् अनु स्वकीयं परकीयं च जीवनं दुःखमयं कुर्वतां जनानां कृते श्रीमातुः एषः परमहितकारी उपदेशः अस्ति यत् यद्यपि स्वेच्छापूर्त्तये धनम् एका शक्तिः एकं

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

साधनं च वर्त्तते तथापि तद् शासकम् उत्पीडकं च यथा न भवतु तथा अवश्यं ध्यानें रक्षित्वा वर्त्तनीयं सर्वत्र। एवं करणेन धनं सर्वस्य सुखकरं सम्पद्यते। धनं कस्याश्चित् एकस्याः व्यक्तेः न अस्ति। तद् एका सामूहिक-सम्पत्तिः वर्त्तते। धनं प्रति स्वामित्वस्य एकाधिकारस्य च भावना कदापि नैव रक्षणीया। अस्य धनस्य उपयोगं कर्त्तुं शक्तिः तेषाम् एव समीपे तिष्ठेत् ये अधिकात् अधिकां स्पष्टां व्यापिकां सत्यां च वैश्वदृष्टिं प्राप्तवन्तः स्युः। धनस्य उपयोगः सदैव उदारतापूर्वकं कर्त्तव्यः। उदारतायाः अभिप्रायः वर्त्तते यत् प्रत्येकस्मै जनाय तद् वस्तु महत्या प्रसन्नतया प्रदेयं यस्य तत्समीपे अभावः अस्ति येन च सः दुःखी तिष्ठति। एतादृशी स्वाभाविकी उदारता सम्पन्न-व्यक्तीनाम् अपेक्षया विपन्न-व्यक्तिषु प्रचुर-मात्रायां मिलति। विपन्न-व्यक्तिषु अन्यदुःखम् आत्मदुःखवत् अनुभवितुं विशाला दृष्टिः भवति। अतः ताः यथासम्भवं साहाय्यं कर्त्तुं सदा एव उद्यताः तिष्ठन्ति। विपन्नानाम् अयं व्यवहारः शिक्षाप्रदः अस्ति। विपन्नाः यावत् ददति, यदि सम्पन्नाः तदनुपाते एव स्वसम्पत्तितः दद्युः, तर्हि किं कश्चित् अस्मिन् संसारे अभावग्रस्तः तिष्ठेत् ? उदारतया सह विवेकः अपि अत्यावश्यकः। विवेकं विना मुक्तहस्त-प्रदानात् अन्यत् किञ्चित् घातकतमम् अपि न अस्ति। अनेन कस्मै लाभप्रापणं विना एव विपुला सम्पत्तिः व्यर्थम् एव विनष्टा भवितुं शक्नोति इति।

एवं श्रीमातुः मुखारविन्दतः निःसृताः अनेके विचाराः श्रोतुं पठितुं च समये समये मिलन्ति येषां स्वजीवने व्यक्तिगतरूपे अनुसरणेन ऐहलौकिकं पारलौकिकं च जीवनं निःसन्देहम् आनन्दमयं सम्पादयितुं शक्यते। अथ ये पुनः विश्वकल्याणे अभिरुचिं धारयन्ति ते स्वाध्यायार्थं श्रीमातुः सर्वोपकारि साहित्यं संग्रहीतुं "श्रीमद्-अरविन्द-शोषायतिः, पाण्डिचेरी-६०५००२" अस्मिन् सङ्केते पत्राचारं कर्तुम् अर्हन्ति। उक्तशोषायतिद्वारा श्रीमातुः समस्ता उपलब्धा सामग्री "श्रीमातृवाणी" नामके पञ्चदशखण्डात्मके सङ्ग्रहे द्रष्टुं शक्यते। ततः एव शोषायतितः प्रकाश्यमानायां 'पुरोधा'-नामिकायाम् 'अग्निशिखा'-नामिकायां पत्रिकायाम् अपि श्रीमातृवाणी-दर्शनं भवति। किं बहुना ?

श्रीमाता प्रथमं वन्द्या
यया दयार्द्रचेतसा।
काले काले स्वशिक्षाभिः
कृतार्थाः शरणागताः॥

ततोऽभिनन्दनीयास्ते
ये विश्वहितकाङ्क्षया।
वाणीं सुधोपमां मातुः
प्रतन्वन्ति जने जने॥

॥ इति शुभम् ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

निवापाञ्जलिः —

❀

"हा ! परत्रगराघवाः"

हा गता, हा गता दूरं प्राचार्या राघवाः किल ।
वैदुषी विधवा जाता, संस्कृतज्ञाः सुदुःखिनः ।।१।।

पण्डिते राघवे दृष्टे प्रजग्लुस्त्रीणि तत्क्षणे ।
छात्रजाड्यं, शठशाठ्यं श्रमश्च सहकारिणाम् ।।२।।

कविकोकिलप्रख्यानां प्रज्ञा चोन्मेषशालिनी ।
भवतां प्रतिभात्येव रसज्ञा कालिदासवत् ।।३।।

वनराजिर्विना वृक्षैर्यथा प्राणैर्विना वपुः ।
तथा भवद्भिर्विना भाति शून्या सा सुरभारती ।।४।।

श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि वैयर्थ्यं ग्रन्थकोटिभिः ।
'संस्कृत-प्रतिभा' साक्षात् भाति विद्वान्स राघवः ।।५।।

चैत्रे मासि नवम्यां च या **'राम-नवमी'** स्मृता ।
विद्वांसो राघवाः सत्यं श्रीरामशरणं गताः ।।६।।

धनवान्स क्वचिद्दाता, क्वचिद्राज्यं प्रजाप्रियम् ।
शतायुश्च क्वचिद्विद्वान् धिग्दैवमसमञ्जसम् ।।७।।

❀ Dr. V. Raghavan of Madras and once the head of the Sanskrit Akademi, Delhi.

या. वि. देवासकरः । वटोदरस्थः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'छूआछूत ईश्वर और मानवता के प्रति अपराध है'

ये उद्‌गार महात्मा गाँधी के हैं।

'मेरे सपनों का भारत' लेख में उन्होंने कहा था कि अस्पृश्यता के अभिशाप का भारत में कोई स्थान नहीं हो सकता।

छूआछूत को 1950 में समाप्त कर दिया गया था लेकिन यह अभी भी है

संविधान के अनुच्छेद 17 में कहा गया है: छूआछूत को समाप्त किया जाता है और किसी भी रूप में इसका व्यवहार वर्जित किया जाता है। छूआछूत के कारण किसी भी व्यक्ति के विरुद्ध भेदभाव करना कानून के अनुसार दंडनीय अपराध माना जाएगा।

सिविल अधिकार संरक्षण अधिनियम, जिसे पहले, अस्पृश्यता (अपराध) अधिनियम 1955 कहते थे, के अधीन उन लोगों को दण्ड देने की व्यवस्था है जो अनुसूचित जातियों के विरुद्ध छूआछूत या भेद-भाव बरतते हैं।

हरिजनों को जानना चाहिए कि उनके अधिकार क्या हैं

सरकार पाँच वर्ष के भीतर छूआछूत मिटाने के लिए कृत संकल्प है। प्रधान मंत्री ने राज्य सरकारों से कहा है कि वे हरिजनों पर अत्याचार के हर मामले से सख्ती और कारगर ढंग से निपटें और उन अधिकारियों के विरुद्ध कठोर कार्रवाई करें जो हरिजनों की रक्षा नहीं कर पाते।

हमारे जैसे लोकतंत्रीय समाज को गरीबों के अधिकारों की दृढ़ता से रक्षा करनी चाहिए। छूआछूत के विरुद्ध लड़ाई हर मनुष्य को उसका न्यायपूर्ण अधिकार दिलाने की लड़ाई है।

आठ करोड़ मनुष्यों पर अन्याय नहीं किया जा सकता

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

DAVP 79/117

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भारते भातु संस्कृतम्

ले० वैद्यः—श्रीरामस्वरूपशास्त्री,
सम्पादकः, बालसंस्कृतम्, बम्बई-८६

ज्ञानंचक्षुर्मनुष्याणां संस्कृताधीतिसम्भवम् ।
चक्षुषा रहितो लोकः संस्कृतज्ञानवर्जितः ॥ १ ॥

संस्कृतं धार्मिकं द्वारं संस्कृतं ज्ञानमाध्यमम् ।
संस्कृतं संस्कृते मूलं संस्कृतं चाजरामरम् ॥ २ ॥

संत्कृतं यस्तु जानाति स देवो न तु मानुषः ।
संस्कृतं यो न जानाति न देवो नतु मानुषः ॥ ३ ॥

गृहाणि संस्कृतानि स्युः परिवाराश्च संस्कृताः ।
शालाश्च संस्कृताः सन्तु सन्तु संस्कृतवस्तयः ॥ ४ ॥

मातरः संस्कृताः सन्तु पितरः सन्तु संस्कृताः ।
भ्रातरः संस्कृताः सन्तु भगिन्यश्चापि संस्कृताः ॥ ५ ॥

गुरवः संस्कृताः सन्तु शिष्याः सन्तु संस्कृताः ।
स्वामिनः संस्कृताः सन्तु सेवकाः सन्तु संस्कृताः ॥ ६ ॥

संस्कृतं भारतीयानां भारतीयत्व बोधकम् ।
पठप्तु संस्कृते सर्वे लोकाः सन्तुयु संस्कृताः ॥ ७ ॥

भारतः संस्कृतो देशः भारतीयाश्च संस्कृताः ।
भारती भारतीयानां भारते भातु संस्कृतम् ॥ ८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजस्थान के बढते कदम

तथ्य जो उपलब्धियां बताते हैं

1—राजस्थान में अन्त्योदय योजना के अन्तर्गत अब तक लगभग 2 लाख परिवारों को सहाता दी जा चुकी है। इनमें 57 प्रतिशत परिवार अनुसूचित जाति व जन जाति के तथा 20 हजार मुस्लिम परिवार इस योजना से लाभान्वित हुए हैं।

2—राजस्थान वित्त निगम द्वारा 1976-77 में केवल 7·40 करोड़ का ऋण दिया गया जबकि इस वर्ष 25 करोड़ रुपये के ऋण दिये जायेंगे। पिछले 19 वर्षों में उद्यमियों को 19·96 करोड़ रुपये का ऋण दिया गया था जबकि इन दो वर्षों में 23·40 करोड़ रुपये के ऋण उपलब्ध कराये गये।

3—राजस्थान में दुग्ध उत्पादकों को 1977-78 व 1978-79 में 26·78 करोड़ रुपयों का भुगतान किया गया जबकि इसे पहले पांच वर्षों की अवधि में कुल 15·89 करोड़ रुपयों का ही भुगतान किया गया था।

4—मरुस्थलीय क्षेत्र के विकास पर 1971 से 1977 की अवधि में 17 करोड़ रुपये खर्च किये गये जबकि वर्तमान सरकार ने मरुस्थलीय विकास योजना तथा सूखा संभाव्य क्षेत्रीय विकास के तहत एक ही वर्ष में 18 करोड़ रुपये खर्च किये हैं।

5—छोटी जोत के कृषकों तथा खतोहर मजदूरों को 8 करोड़ रुपये का अनुदान तथा 24 करोड़ रुपयों की ऋण सहायता उपलब्ध कराई है जो इससे पूर्व के 6 वर्षों की तुलना में 33 प्रतिशत अधिक है।

6—राजस्थान में छटी पंचवर्षीय योजना 1750 करोड़ रुपये की है, जबकि पहली से पांचवी योजना का कुल प्रावधान केवल 1524 करोड़ रुपये ही था।

7—पेय जल सुविधा पर जहां पहले 27 वर्षों में 60 करोड़ रुपये खर्च हुए थे वहां वर्तमान पांच वर्षों में 150 करोड़ रुपये खर्च किये जायेंगे। इसके अतिरिक्त 110 करोड़ रुपये विश्व बैंक की सहायता से नगरीय एवं ग्रामीण योजनाओं पर खर्च किये जायेंगे।

8—काम के बदले अनाज योजना के अन्तर्गत अनाज के उपयोग में राजस्थान का पूरे देश में गत वर्ष पहला स्थान रहा। इस योजना के तहत लगभग 55 करोड़ रुपये की लागत के 64 हजार निर्माण कार्य हाथ में लिये जिसमें से 52 हजार कार्य पूरे किये जा चुके हैं।

(राजस्थान सरकार द्वारा प्रसारित)

सेठी/13-7-79

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विश्व-वार्ता:—

शार्मण्यदेशे विश्वसंस्कृतसंमेलनम्

लेखकः श्रीविश्वदर्शी

संस्कृतसेविनः प्रसीदेयुर्वृत्तमिदं श्रुत्वा यद् गतेषु कतिपयवर्षेषु, विदेशेषु संस्कृताध्ययनाध्यापनशोधादीनां प्रसारः समधिकमेधते 1951 वर्षे सोमनाथक्षेत्रे स्थापितां संस्कृतविश्वपरिषदं, यस्याः प्रेरणा स्व. डा. के. एम. मुंशिना प्रत्ताऽभूत्, मन्येऽधुनापि जानन्ति विद्वांसः। विश्वस्तरीया संस्कृतसंस्थैषा भारते स्थापिताऽभूदित्यत्र नाश्चर्यं किन्तु विदेशेष्वपि कतिपयसंस्थाः संस्कृतमाश्रित्य प्रवर्तन्ते, विश्वस्तरीयान्यायोजनानि च कुर्वन्तीति सुतरां प्रमोदास्पदम्।

एका एवंविधा संस्था वर्तते I. A. S. S. (इन्टरनेशनल एसोसियेशन ऑफ संस्कृत स्टडीज) या फ्रांसदेशे पेरिसनगरेकार्यरतास्ति। सेयं स्थापिताऽभूत् प्रायो दशवर्षपूर्वम्। जानन्त्येव पाठका यत् पेरिस-नगरे एव अन्तरराष्ट्रीयशिक्षाविज्ञानसंस्कृतसंस्थायाः (संयुक्तराष्ट्रसंघान्तर्गतयूनेस्को—इत्याख्यायाः) मुख्यालयः स्थितः। अत एव हि तस्या अपि सहयोगः सुलभः संजायते। गत-मई-मासस्य २३ तारिकामारभ्य ३० तारिकां यावत् शार्मण्यदेशे बर्लिनसमीपस्थे वाइमारनगरे संस्थाया अस्याश्चतुर्थमधिवेशनमध्यविशत् यस्यां विदेशेभ्यः परः शतं विद्वांसः समवेताः। भारतादपि भूयांसो विद्वांसो गताः। जयपुरनगरादपि विद्वद्द्वयं तत्र समगादिति ज्ञातम्। एको विद्वान् डा० पुरुषोत्तमलालभार्गवः सदस्यत्वेन स्वयं समगच्छत्. अपरो विद्वान् डा० रामचन्द्रद्विवेदी, यो हि राजस्थानविश्वविद्यालये संस्कृतविभागाचार्यः, कथासंकायाधिष्ठाता, छात्रावासप्रमुखाधिपतिश्चास्ति, संप्रति राजस्थानकालेजस्य निदेशकत्वमधितिष्ठति च, स राजस्थानविश्वविद्यालयस्य प्रतिनिधिरूपेण समगच्छत्।

एकस्मिन् 'आर्य' इत्याख्यायमाने विदेशे संस्कृतस्य सुमहत्संमेलनमिदं विदुषां रुचिमाकर्षेदिति विचिन्त्य डा० रामचन्द्रद्विवेदी समभ्यर्थितोऽभूदस्माभिः संमेलनस्य वृत्तान्तं विस्तृत्य विलेखितुम्। तेन विदुषा प्रहितं वृत्तमिदं 'भारत्यां' प्रकाश्यते तस्मादस्य संमेलनस्य संपूर्णं विवरणं पाठकाः प्राप्स्यन्त्येवेति विरम्यते विस्तरात्।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

देशवार्ताः—

चतुर्णां शङ्कराचार्याणाम् ऐतिहासिकी मन्त्रणा

भारतवर्षे सर्वत्र वैशाखशुक्लपञ्चम्यां भौमवासरे १ मई तिथौ भगवत्पूज्यपादानाम् आद्यशङ्कराचार्याणां जयन्त्युत्सवः महता समारोहेण सम्पन्नः। मुख्योत्सवः तुङ्गभद्रायाः तटे विराजमाने शृङ्गगिरिशारदापीठे सम्पन्नः, यस्य प्रतिष्ठा आद्यशङ्कराचार्यैः नवमशताब्द्यां श्रीचक्रप्रतिष्ठापूर्वकं विहिताऽऽसीत्।

समारोहेऽस्मिन् पञ्चविंशत्युत्तरशत-(१२५) वर्षानन्तरं प्रथमवारमेव बदरिकाश्रम-ज्योतिर्मठ-जगन्नाथपुरी-द्वारिकापीठ–शृङ्गगिरिपीठानां सर्वे शङ्कराचार्याः सम्मिलन्ति स्म। आदौ शृङ्गगिरि-पीठस्य शङ्कराचार्यैः अन्येषां त्रयाणां शङ्कराचार्याणां अभिवादनं विहितम्। ततः सर्वे धर्माचार्याः शारदापूजनस्यायोजने सम्मिलिताः। अनन्तरं सर्वैः सनातनधर्मस्य विविधान् विषयान् आश्रित्य मन्त्रणा विहिता।

समेषां शङ्कराचार्याणां मतेन बलाद् धर्मपरिवर्तनं कदापि समीचीनम्। अतः सर्वैः धर्मस्वातन्त्र्यविधेयकं लोकसभायां प्रस्तोतुं श्रीओम्प्रकाशत्यागी महोदयः समभिनन्दितः। एवमेव अखिलभारते नगरे-नगरे ग्रामे-ग्रामे गोवधं निरोद्धुं गोवंशसंवर्धनं, गोवंशसंरक्षणं च विधातुं लोकसभायां संविधानसंशोधनस्य घोषणार्थं भू० पू० प्रधानमन्त्रिणः श्रीमोरारजीदेसाई महाभागाः समभिनन्दिताः।

वाराणस्यां श्रीवल्लभरामशालिग्रामसाङ्गवेदविद्यालये शङ्करजयन्त्युत्सवः सोत्साहं समपद्यत। यत्र प्रातः पूजनोपरान्तं पुराणवेदघोषादयः कार्यक्रमाः आयोजिताः। अपराह्णे सत्तर्कप्रचारकमण्डलस्य अधिवेशने वेदान्तशास्त्रे न्यायरत्नावलीग्रन्थम्, मीमांसाशास्त्रे भाट्टदीपिकां तन्त्रवार्तिकं च अधिकृत्य विद्यार्थिनां शास्त्रार्थः, विदुषां भाषणानि, हरिकीर्तनं च समायोज्यन्त।

❀ अधिकाशि पञ्चगंगाघट्टस्थिते पण्डितराजराजेश्वरशास्त्रिद्राविडभवने गंगासप्तमीपर्वणि पुष्यनक्षत्रमुहूर्ते वेदशास्त्रगोष्ठी समायोजिता, यत्र वेदपण्डितैः वेदमन्त्राः श्राविताः, शास्त्रगोष्ठ्यां न्यायशास्त्रमधिकृत्य श्रीकृष्णाश्रमस्वामिपादानां सन्निधौ श्रीमद्भिः सिद्धेश्वरदातार-दामोदरशर्म-गणपलि-ऐताल-गणेश्वरद्रविड-विश्वनाथशास्त्रिदातार-रामनाथ–ज्योतिषी–लक्ष्मीकान्तखनंगप्रभृतिभिः छात्रैः विद्वद्भिश्च शास्त्रचर्चा विहिता।

साप्ताहिक संस्कृत-गाण्डीवपत्रात् समुद्धृतोऽयमंशः— इति सम्पादकः

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अवशिष्टग्रहाणां मन्त्राः

श्रीदीनानाथशास्त्री सारस्वतः
विद्यावाचस्पतिः, विद्यावागीशः लाजपतनगरम्, (नई दिल्ली–२४)

'भारती' पाठकैर्दृष्टमेव यद्-आक्षेप्तृभिः शनि-बुध-केतूनामेव आक्षेप्यता मता। अत एवास्माभिरपि तेषु विशदविवेचनां दत्ता। यदि शब्दसादृश्यमात्रं गृहीत्वा तत्तद्ग्रहाणां ते ते मन्त्राः स्थापिता अभविष्यन्, तदा 'अग्निर्मूर्धा, इति भौमस्य 'कयानश्चित्रा' इति राहोः, एवमन्येपि मन्त्राः शब्दसादृश्यमात्रमादाय तत्तद्ग्रहाणां मन्त्राः स्थापिता अभविष्यन्, परं नैवमस्ति। शनिबुधकेतुभ्यो भिन्नग्रहाणां मन्त्रेषु न क्वापि शब्दसादृश्यम्। तेषु क्वचित्तु तद्ग्रहाणां गुणं गृहीत्वा ते तत्तद्ग्रहाणां मन्त्रा मताः शनिबुधकेतुमन्त्रेष्वपि तेषां गुणा एव दृश्यन्ते; न शब्दसादृश्यमात्रम्। क्वचिद् ग्रहस्य लिङ्गं दृष्ट्वा स स मन्त्रो नियतीकृतः। क्वचित् तद्ग्रहदेवतां लक्ष्यीकृत्य मन्त्रः स्थापितः।

यथा स्वा० दयानन्देन नामकरणसंस्कारे तिथीनां नक्षत्राणां च देवता लिखिताः; तथा ग्रहाणां देवता अधिदेवताश्चापि भवन्ति। क्वचित् ता देवता लक्ष्यीकृत्यापि ते मन्त्रा विनियुक्ताः। तद् ऋषिमुनीनां वचनेषु आक्षेपः स्वकीयाल्पश्रुतत्वस्य परिचायनमस्ति।

१ इदानीमवशिष्टग्रहाणां विषये दृश्यताम्—तत्र 'आकृष्णेन रजसा...... हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति' (यजुः ३२। ४३) सूर्यस्य मन्त्रः प्रसिद्धः। सविता-सूर्यः हिरण्येन रथेन आवर्तमानः—भ्रमणं कुर्वाणः भुवनानि पश्यन् आयाति' इति मन्त्रस्य अन्वयः। ततः सवितुः सूर्यार्थकत्वाद् अयं सूर्यस्य मन्त्रः सिद्धः।

२ 'इमं देवा......विश! एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाँ राजा' (यजुः ९। ४०) मन्त्रेऽस्मिन् ब्राह्मणः क्षत्रियनृपस्य राज्याभिषेकं कुर्वाणः प्रजा आचष्टे – युष्माकं तु अयं क्षत्रियो राजा; ब्राह्मणानामस्माकं राजा सोमः—चन्द्रः चन्द्रमसो ब्राह्मणानां राजत्वात् स 'द्विजराजः' (अमरकोषे १।-३। १५) कथ्यते। यदैवं मन्त्रेऽत्र चन्द्रमसो वर्णनम्। गृह्यसूत्रैरपि अयं चन्द्रपूजायां विनियुक्तोपि, तदस्य चन्द्रदेवतात्वे कापि अनुपपत्तिर्न तिष्ठति।

३ 'अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् पृथिव्या अयम् अपाँ रेताँसि जिन्वति' (यजुः ३। १२) इति भौमस्य मन्त्रः। भौमः पृथिव्या अंशो मन्यते। अत एव मन्त्रेण पृथिव्या अयं पतिः प्रोक्तः। भौमस्य तेजोमयत्वाद् रक्ततावशाच्च तस्य अग्निसदृशो वर्णो भवति। अत्र प्रत्यक्षस्यापि अनुग्रहात् तस्य अग्निदेवताके मन्त्रे वर्णनं सङ्गतम्। 'दिवः ककुत्' अयम् आका-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शस्य भूषणम् । भौमः 'अपां पति' रपि× स्थाने—'चलत्यङ्गारके वृष्टिः' इति ज्यौतिषानुसारं 'अग्नेरापः' इत्युपनिषदभिधानाच्च 'अपां पतिः' स स्थाने×। तद् मन्त्रस्यास्य भौमे विनियोगो युक्तः ।

४ 'उदबुध्यस्वाग्ने !' इति बुधमन्त्रविषये प्रागुक्तमेव ।

५ 'बृहस्पते ! अति यदर्यो' (यजुः २६ । ३) मन्त्रेऽत्र बृहस्पतिग्रहस्य स्पष्टं वर्णनम् । नामापि तदीयं समागतम् । ततो नात्र कापि आक्षेपार्हता । अयं बृहस्पतिः—सर्वेभ्यो ग्रहेभ्यो बृहत्त्वाद् मन्यते । अतोऽयं देवगुरुरपि कथ्यते । अथवा—'वाग् हि बृहती; तस्या एष पतिः' (छान्दोग्योप० १ । २ । ११) 'कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु' (वा० ६ । ३ । ३५) इति पुंवद्भावः ।

× स्थाने—इति अव्ययं युक्तार्थकम् ।

आप ऊपर से सत्य दिखायी देने वाले इस तर्क के धोखे में न आइये कि भारत को जबरन संयमी न बनाया जाये और जो शराब पीना चाहें उन्हें पीने की सुविधा दी जायें । राज्य का कार्य लोगों की बुराइयों के लिए सहूलियत पैदा करना नहीं है । हम व्यभिचार के अड्डों का संचालन नहीं करते और न ही उनके परवाने हैं । हम चोरों को उनकी चोरी की वासना-पूरी करने के लिए सुविधा नहीं देते मैं शराबखोरी को चोरी और शायद व्यभिचार से भी अधिक निन्दनीय समझता हूं । क्या यह अक्सर दोनों की जननी नहीं होती ।

—महात्मा गांधी

(यंग इण्डिया ८–६–२१)

पंजाबी चन्दू हलवाई करांची वाला

प्रधान कार्यालय : १८५ बालकेश्वर रोड, तीन बत्ती, बम्बई—६

दूरभाष—३६३६२५, ३६४७९५

स्थापना—१८९६ शाखायें :—

शाखायें	दूरभाष	शाखायें	दूरभाष
(१) जवेरी बाजार	३१३७२६	(६) वरली नाका	३७२९९६
(२) ग्रान्टरोड	३५१७८०	(७) सायन सर्कल	४७३८८९
(३) कुलाबा	२१३८१३	(८) ठाकुरद्वार	३५५६८३
(४) दादरा टी० टी०	४४२०१२	(९) घाटकोपर-वेस्ट	५५२३८०
(५) सूर्योदयस्टोर्स, चर्चगेट	२९१९७	(१०) अकबर अलींसफोर्ट	२५३९२१-२२

कारखाना : चन्दू भवन, ग्रान्टरोड, बम्बई-७ दूरभाष–३७२६२८ और ३७०७३३.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

॥ श्रीसर्वेश्वरो जयति ॥

मनोबोधस्य बोध-दीपिका

[श्री समर्थ-रामदासस्वामिकृतानां 'मना चे श्लोक' इत्याख्य-मूल-मराठी-श्लोकानां डा० हरिश्चन्द्रत्र्यम्बकदेसाईमहोदयेन कृतस्य 'मनोबोधः' इत्याख्यस्य संस्कृत-पद्यानुवादस्य 'बोधदीपिका'–ऽऽख्यो हिन्द्यां भावानुवादः]

अनुवादकः—रामगोपाल शास्त्री, जयपुरम् ।

पूर्वाऽनुवृत्तम्—

जगत्यां हि को नाम सम्पूर्ण-सौख्यः ?
विचार्यात्र सम्यग् मनो निश्चिनु त्वम् ॥
यथाऽऽसीत् त्वया संचितं कर्म पूर्वम्,
तथा हे मनस् तत् त्वयैवेह भोग्यम् ॥ ११ ॥

संसार में कौन ऐसा व्यक्ति है, जिसे सब प्रकार का सौख्य हो ? इस सम्बन्ध में हे मन ! तू अच्छी प्रकार से विचार करके निश्चय कर । तूने पूर्व जन्म में जैसा कर्म संचित किया है, हे मन ! इस जन्म में वह वैसा तुझे ही भोगना होगा ॥ ११ ॥

मनो मानसे माऽस्तु ते दुःख-लेशः,
मनस् सर्वथा नाऽस्तु शोको न चिन्ता ॥
विवेकात् प्रहेयश् शरीरात्मभावः'
विदेह–स्थितिर् मुक्तिरासेवनीया ॥ १२ ॥

हे मन ! तेरे मन में दुःख का लेश भी न हो, शोक और चिन्ता भी सर्वथा न हो । एतदर्थ शरीर में आत्म (अहं) भाव का विवेक पूर्वक परित्याग करना चाहिये । देह आत्मा नहीं है । वह इससे पृथक् है, अतः देह में अहंभाव की स्थिति न होना ही मुक्ति है । हे मन ! इस (मुक्ति) का तुझे सेवन करना चाहिये ॥ १२ ॥

मनो ब्रूहि किं रावणस्येह जातम्,[१]
न किं तस्य राज्यं ह्यकस्मात् प्रनष्टम् ॥
अतो वासनां त्वं प्रहीणां त्यजाशु,
बलिष्ठो हि कालस् सदा पृष्ठ-लग्नः ॥ १३ ॥

१—नश. धातस्य द । । ११ इति ... विचार ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

हे मन ! कहो, यहां रावण का क्या हो गया ? क्या उसका राज्य अकस्मात् नष्ट नहीं हो गया ? अतः हीन वासना का तू शीघ्र परित्याग कर, क्यों कि बलवान् काल सदा पीछे लग रहा है ।। १३ ।।

जनुर् लभ्यते कर्मणा जीवलोके,
तथः चाऽन्तकाले म्रियन्तेऽत्र सर्वे ।।
महान्तो हि मृत्योः पथैव प्रयाताः
असंख्या जना अत्र जाता मृताश्च ।। १४ ।।

जीव लोक में कर्मानुसार जन्म मिलता है और यहां अन्तकाल में सभी मर जाते हैं। बड़े बड़े (योधा, तपस्वी) मृत्यु के मार्ग से चले गये। इस लोक में असंख्य प्राणियों ने जन्म ले लिया तथा वे मर गये ।। १४ ।।

मनः खल्वियं विद्यते मृत्यु-भूमिः,
तथाऽप्यत्र सर्वेऽप्यहङ्कार-लिप्ताः ।।
चिरंजीवितं मन्यते चात्र सर्वेः,
अकस्मात् परित्यज्य सर्वं प्रयान्ति ।। १५ ।।

हे मन ! निश्चय से यह मृत्यु-भूमि है, तो भी यहां सभी प्राणी अहङ्कार से लिप्त हैं। सभी अपने जीवन को चिरस्थायी मानते हैं, किन्तु काल आने पर सब कुछ यहां ही छोड कर अकस्मात् चलेजाते हैं ।। १५ ।।

मृतं कञ्चिदालोक्य यः शोक-विग्नः[1]
अकस्मात् हि मृत्योर्वशं सोऽपि याति ।।
अनन्तो हि लोभो मनः-क्षोभ-मूलं
स तस्मात् पुनर्जायते जीव-लोके ।। १६ ।।

किसी को मरा हुआ देख कर जो शोक से घबरा जाता है, वह भी निश्चय से अकस्मात् मृत्यु के बस में प्राप्त हो जाता है। मन में क्षोक्ष उत्पन्न करने का मूलभूत लोभ अनन्त है, अतः वह लोभ वशीभूत होता हुआ इस जीवलोक में पुनः जन्म लेता है ।।१६।।

नरो मानसे हन्त ! चिन्तां करोति,
अकस्मात् तु भव्यं भवत्येव लोके ।।

१—'ओविजी भयचलनयोः' इत्यस्माद्धातोर्निष्ठायां क्त-प्रत्ययः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अहो ! कर्म-मूला हि सर्वेऽपि भोगाः.
वृथा मन्दधीः खिद्यते विप्रयोगात् ॥ १७ ॥

यह एक आश्चर्य हे कि मानव अपने मन में चिन्ता करता है (कुछ का कुछ सोचता रहता है) किन्तु लोक में जो कुछ होने वाला है—वह अकस्मात् हो ही जाता है। अहो ! निश्चय से सभी भोग कर्ममूलक हैं। मन्दबुद्धि अभीष्ट वस्तु की प्राप्ति न होने से व्यर्थ में ही दुःखी होता है।

मनो राघवाद् अन्य-वाञ्छा न कार्या,
मनो मानवं मा वृथा कीर्तय त्वम् ॥
पुराणानि वेदाश्च यं वर्णयन्ते
नरश् श्लाघ्यतां याति तद्-वर्णनेन ॥ १८ ॥

हे मन ! भगवान् श्रीराम से अन्य (लौकिक सुख भोगादि) की इच्छा नहीं करनी चाहिये। हे मन ! मनुष्य जन्म को तुम वृथा मत कहो। वेद और पुराण जिसका वर्णन करते हैं, उसका वर्णन करने से मनुष्य प्रशंसनीयता को प्राप्त होता है ॥ १८ ॥

ऋतं हे मनो मा त्यज त्वं कदापि,
मनस् सर्वथा मा श्रय त्वं च मिथ्या ।
मनस् सत्यमेवोच्यतां सत्य-वाचा
मनो यत्तु मिथ्या सदा तद् विवर्ज्यम् ॥ १९ ॥

हे मन ! तुम सत्य को कभी भी मत छोडो। हे मन तुम मिथ्या का सहारा सर्वथा मत लेओ। हे मन सत्यवाणी से सत्य हो बोलो। हे मन ! जो मिथ्या है, उसको तो सदा परित्याग कर देना चाहिये ॥ १९ ॥

भृशं कष्टदो मातृ-गर्भे निवासः,
मनो माऽस्तु सा यातना या ह्यसह्या ॥
निरोधात् तु गर्भावृतः पञ्चमानः
स बालस् स्थितोऽधोमुखो दुःखितोऽस्ति ॥ १० ॥

माता के गर्भ में निवास करना अत्यन्त कष्टप्रद है। हे मन ! जो असह्य हो ऐसी यातना (पीडा) न होवे। कर्म-बन्धन से तो गर्भ में आवृत, अपने कर्म विपाक के अनुसार फल भोगता हुआ, अधोमुख वह बालक दुःखित ही है ॥ २० ॥ (क्रमशः)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नारी-स्तम्भः

डाक्टर-श्रीमती—राजेश्वरीभट्ट,
लालबहादुरशास्त्री महाविद्यालयः, जयपुरम्

सृष्टिराद्यैव धातुः

तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा तच्चेत्स्मितं का सुधा ।
तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्ताश्चेद्गिरो धिङ्मधु ।
धिक्कन्दर्पधनुभ्र्ुवौ यदि च ते किं वा बहु ब्रूमहे ।
यत्सत्यं पुनरक्तवस्तु विरसः सर्गक्रमो वेधसः ।

सुन्दरता की खनि नारी ने जगत् के समस्त अपमानों को लज्जावनत कर दिया हैं। विश्व में इनकी प्रसिद्धि सर्व विख्यात है किन्तु नारी के नाना-विध अंगों ने उन्हें परास्त कर उन पर अपना प्रभुत्व स्थापित कर लिया है। उस सुन्दरी का मुख यदि सामने हो तो चन्द्र की कथा ही समाप्त हो गयी। चन्द्रमा की आह्लादकता उसके मुख के समक्ष दीन-हीन और क्षीण हो जाती है। उसके स्मित के समक्ष अमृत भी रस हीन हो जाता है। उसकी मुस्कराहट इतनी मधुर है कि उसके समक्षा सुधा की उज्ज्वलता कान्ति हीन हो जाती है। उसके नयनों से नील कमल श्रीहीन होगये। कमलों की सुषमा उस नारी के नेत्रों के समक्ष शोभा हीन हो गयी। उसकी वाणी में कितना मिठास है ? उसमें मधु की मधुरता विलीन हो जाती है। मुख से शब्दों के निकलते ही मधु की धारा सी कानों में बहने लगती है। भ्रुकुटियों की वक्रता का तो कहना ही क्या ? कामदेव का धनुष उसके सामने दीन-हीन बन जाता है। भ्रुकुटियों के होने पर काम का धनुष निष्प्रयोजन हो जाता है। अधिक क्या कहा जाय ? यह सत्य है कि उस नारी के समक्ष विधाता की इन वस्तुओं का होना निष्फल हो जाता है। इनका अस्तित्व ही नीरस बन जाता है।

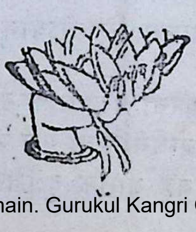

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आयुर्वेद-स्तम्भः—

आयुर्वेदस्य वेदत्वं अपौरुषेयत्वं च

बा० बा० श्रीनटराजशास्त्री, आयुर्वेदाचार्यः. त्रिरुचिरापल्ली

(१६७६ मई अङ्कात् अनुवृत्तिः)

पूर्वाऽनुवृत्तं—

ननु, कथं तर्हि आयुर्वेदस्य अथर्वणोपवेदत्वेन प्रसिद्धव्यवहृतिः आयुर्वेदाचार्याणामेव दृश्यते इति चेत्, श्रूयतां तत्रायं विशेषः—ब्रह्मणो मुखात् आविर्भूतः आयुर्वेदभाग दिवि धन्वन्तरिपर्यन्तं, उर्वौ च आत्रेयपर्यन्तं, गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणात्मकाध्ययनरीत्यैव आगतः। नैव ग्रन्थारूढो बभूव। अथ धन्वन्तरिशिष्यः सुश्रुतः आत्रेयशिष्यः अग्निवेशश्च स्वाधीते आयुर्वेदे विस्तृतं ग्रन्थं लिलिखतुः,प्रथमम्। ततस्तयोः सतीर्थ्याः शिष्यप्रशिष्याश्च भूयो ग्रन्थलेखनपरम्परया च आयुर्वेदं भूमण्डले प्रचारयामासुः। परमेश्वरनिःश्वसितवेदैः सह चतुर्मुखोद्गीर्णः आयुर्वेदभागस्तावत् अपौरुषेयो वेद इव। अथ भुवि आत्रेयसुश्रुतप्रभृतिभिः ग्रन्थैः प्रचारितः अनुसंवर्धितश्च आयुर्वेदभागः पौरुषेयः मन्वादिस्मृतिरिव इति निष्कर्षः।

चरकसुश्रुतादिकृतासु संहितासु वाग्भटादिविरचितनिवन्धग्रन्थेषु च यावान् विस्तारो विद्यते तावान् आयुर्वेदभागः वेदेषु नास्ति। अथापि आयुर्वेदस्य अथर्वणवेदमूलत्वात् पौरुषेय आयुर्वेदभागोऽपि अथर्वणोपवेदत्वेन लोके व्यवहारप्रसिद्धि प्राप्तः स्वागमानुसारेण।

अथ विचार्यते उपवेदस्य अर्थः, तदर्थं 'उप' शब्दस्य अर्थश्च। 'उप' शब्दस्य अर्थान् सङ्कलयति गणरत्नमहोदधिकारः इत्थं—

"उपासन्नेऽधिके हीने
सादृश्यप्रतियत्नयोः।
तद्योगव्याप्तिपूजासु
शक्तावारंभदानयोः॥" इति।

तथा च आयुर्वेदो वेदस्य उपवेदः इत्युक्ते आयुर्वेदो वेदस्य आसन्नः, वेदात् अधिको हीनो वा, वेदसदृशः, वेदस्येव यत्नः, वेदसंयोगव्याप्तिमान्, वेदवदेव पूज्यः. इतिबोध एव संभवक्षमः।

तथा च ब्रह्ममुखोद्गीर्णस्य आयुर्वेदभागस्य अपौरुषेयत्वं, तस्मादग्रथितांशस्यापि आयुर्वेदभागस्य वेदप्रकृतिकत्वात् उपवेदसंज्ञा सर्वथा समञ्जसैव। सुश्रुतचरकादिभिः, बुद्धिपूर्वकं प्रणीतायुर्वेदभागस्य पौरुषेयत्वे न कोपि विप्रतिपद्यते।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननु "प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुद्ध्यते । यत् तं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता" इति यत् असाधारणं लक्षणं वेदस्य, तेन बाध्यते वेदत्वं आयुर्वेदस्य । आयुर्वेदोक्त-विषयाणां प्रत्यक्षानुमानाभ्यां गम्यमानत्वात् इति चेत्, उच्यते—इदं वेदलक्षणं आयुर्वेदस्य वेदत्वस्थापने नालपतोऽपि बाधकं अपि तु साधकमेव । तद्यथा—प्रत्यक्षानुमानाभ्यां अवेद्यान् अर्थानेव बोधयति वेदः. ताभ्यां वेद्यांस्तु नैव बोधयति इति अभिसन्धिः नैव युज्यते वक्तुं, वेदे भूयसां भागानां अवेदत्वापत्तिः स्यात् प्रत्यक्षानुमानगोचराणां च अर्थानां वेदे यत स्ततः समुपलभ्यमानत्वात् । अतः प्रत्यक्षानुमानप्रमाणाभ्यां बोद्धुं अशक्यानां अर्थानां शाब्देनैव प्रमाणेन वेदयितृत्वशक्तिः वेदस्य एकलस्यैव नान्यस्य तर्कादिशास्त्रस्य इत्येव उक्तलक्षणस्य अभिसन्धिः—इति स्वीकर्त्तव्यम् । आयुर्वेदोऽपि वेद इव शब्दप्रमाणमात्रबोध्यान् बहून् विषयान् प्रतिपादयत्येव ।

एकान्ततो दृष्टार्थे चिकित्साशास्त्रेऽपि वैद्यैः रोगाणां निदानपूर्वरूपरूपसंप्राप्त्युपशयानुपशयभेषजानि आदौ आप्तोपदेशैकज्ञातव्यानि भवन्ति । तथाह्याह चरकः त्रिविधरोगविशेषविज्ञानीये विमाने "त्रिविधं खलु रोग विशेषविज्ञानं भवति । तद्यथा—आप्तोपदेशः प्रत्यक्षं अनुमानं चेति" तिस्त्रौषणीये च "द्विविधमेव खलु सच्चासच्च । तस्य चतुर्विधापरीक्षा—अप्तोपदेशः, प्रत्यक्षं, अनुमानं युक्तिश्चेति । तत्र आप्तागमस्तावत् वेदः," प्रकृतः आयुर्वेदः इति ।

(क्रमशः)

भारती के कतिपय प्रकाशन

१. अम्बिकासूक्तम् संस्कृत हिन्दी टीका सहित	मूल्य	२.५०
२. गल्पकल्पलतिका (बालोपयोगिनी)	,,	१.५०
३. गोलनवाङ्कुरः (खगोलवर्णनम्)	,,	१.२५
४. आयुर्वेदविशेषांकः	,,	५.००
५. आरोग्याङ्कः	,,	५.००
६. बालोपदेशमणिमाला (हिन्दी अनुवाद सहित)	,,	२.५०
७. सूक्तिसुधा (हिन्दी अनुवाद सहित)	,,	२.००
८. मातृस्तवन (हिन्दीपद्यानुवाद सहित)	,,	२.००
९. आध्यात्मिकशिवायनम् (हिन्दीगद्यानुवादसहित)	,,	५.००
१०. श्रीगुरुजीस्मृत्यङ्कः	,,	५.००
११. दुर्गासप्तशतीसर्वस्वम् (हिन्दीपद्यानुवाद सहित)	,,	५.००
१२. भारतभक्तिस्तोत्रम् (हिन्दीगद्यानुवाद सहित)	,,	५.००
१३. लघुकथासंग्रह (हिन्दीगद्यानुवाद सहित)	,,	५.००
१४. शिवराज्योदयम् प्रथम खण्डः	,,	१५.००

व्यवस्थापक
भारती-संस्कृत-मासिक, जयपुरम्

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

बालोपयोगिनी लघुकथा

मूर्खो भूपतिः [मिश्रदेशस्य श्रेष्ठकथा]

श्रीपद्मशास्त्री
325/7 राजापार्क, जयपुर-4

चौर्यकर्मणि निपुणः कश्चिच्चौरः कस्मिश्चिद् भवने विवेश । गवाक्षमार्गेण यदा स कक्षं प्रवेष्टुमिच्छति तदैव सहसा गवाक्षकाष्ठपतनात्तस्य पादो भग्नः । अन्यदा पादेन खञ्जश्चौरः कराकौशनामकस्य राज्ञः समक्षमगच्छत् प्रावोचच्च राजन् ! अहं चौरः । ह्यः रात्रावहमेकं गृहमविशं गवाक्षपतनान्मम पादो भग्नः । कराकौशश्चीत्कारं कुर्वन् प्राह-आकारय शीघ्रं गृहपतिम् ।

चोरी के काम में निपुण कोई चोर किसी मकान में घुसा । खिड़की के मार्ग से जब वह कमरे में प्रवेश करना चाहता है तब अचानक खिड़की के लकड़ी के गिरने से उसका पैर टूट गया । दूसरे दिन पैर से लंगड़ा चोर कराकौश नामक राजा के पास आकर कहने लगा राजन् ! मैं चोर हूं । कल रात मैं एक घर में घुसा । वहां खिड़की के गिरने से मेरा पैर टूट गया । कराकौश चिल्लाता हुआ कहने लगा, उस घर के स्वामी को बुलाओ ।

भयविह्वलो गृहपतिः राजसभामानीतः । कराकौशः प्राह-तव गवाक्षदोषेणैव चौरस्यास्य पादो भग्नः । कम्पमानो गृहपतिः निवेदयति देव ! नात्र ममापराधः । काष्ठकारस्यायं दोषः । प्रकुपितो नृपतिः प्राह—काष्ठकारमाकारयत, रक्षा पुरुषाः पुरुषं बद्ध्वा राजसभामानयन् । काष्ठकारः प्राञ्जलिः तस्थौ । नृपतिः प्राह-गृह-

भयभीत घर के स्वामी को राजा की सभा में लाया गया । कराकौश ने कहा— तेरी खिड़कीं के कमजोर होने के कारण इस चोर का पैर टूटा है । कांपते हुए गृहपति ने निवेदन किया राजन् ! इसमें मेरा अपराध नहीं है । इसमें बढ़ई का दोष है । क्रोधित होकर राजा ने कहा— बढ़ई को बुलाओ । सिपाही बढ़ई को बांधकर राजसभा में ले आये । वह हाथ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पतिना गवाक्ष निर्माणे प्रभूतं धनं व्ययीकृतं तवानवधानेन चौरस्य पादो भग्नः। काष्ठकारः प्रावोचत्–राजन् ! नात्र मम दोषः। यदाऽहं गवांक्षे कीलकं संयोजने संलग्नस्तदैव कापि रक्तवस्त्रावृता सुन्दरी दृष्टिपथ-मायाता। तां वीक्ष्य विमूढोऽहं सञ्जातः। अनवधानस्य कारण-मेतत्।

जोड़कर खड़ा रहा। राजा ने कहा—गृह-पति ने खिड़की बनवाने में बहुत धन खर्च किया। तुम्हारी असावधानी से चोर का पैर टूटा है। बढ़ई ने कहा राजन् ! इसमें मेरा दोष नहीं है। जब मैं खिड़की में कील लगा रहा था तब कोई लाल वस्त्र पहनी हुई सुन्दर स्त्री मुझे दिखाई दी। उसे देखकर मैं मोहित हो गया। कील ठोकने में ध्यान न देने का यही कारण है।

प्रकुपितो नृपः सुन्दरीमानेतु-मादिशत्। यदा सुन्दरी राजद्वारः मुपागता तदा नृपः प्राह–यदि त्वं रक्तवस्त्रावृता नाभविष्ययस्तर्हि चौरस्य पादो भग्नो नाभविष्यत्। स्मयमाना सुन्दरी प्राह–राजन् ! नाहं दोषभाग् सौन्दर्यं तु विधात्रा प्रदत्तं, रक्तवस्त्राणि तु रजकेण रञ्जितानि। नृपः क्रुद्धः सन् प्राह–शीघ्रमेव रजक-माकारयत। राजपुरुषाः क्षणेनैव रज-कमानीतवन्तः।

क्रोधी राजा ने उस सुन्दरी को बुलाने का आदेश दिया। जब सुन्दरी राजसभा में आई तब राजा ने कहा—यदि तुम लाल वस्त्र पहनी नहीं होती तब इस चोर का पैर नहीं टूटता। हंसती हुई सुन्दरी ने कहा—राजन् ! इसमें मेरा कोई दोष नहीं है। सौन्दर्य तो मुझे ईश्वर ने दिया है। लाल वस्त्र रंगरेज ने रंगे हैं। क्रुद्ध होते हुए राजा ने कहा—शीघ्र ही उस रंगरेज को बुलाओ। सिपाही क्षणभर में ही रंगरेज को ले आये।

नृपो गर्जन् प्राह–अरे रजक ! त्वया वस्त्राणि कथं सुन्दराणि रञ्जि-तानि येन काष्ठकाररक्तवस्त्रावृतां सुन्दरीं विलोक्य विमूढः सञ्जातः। रजकस्तूष्णीमेव तस्थौ। नृपः क्रुद्धः सन् प्राह कथं तूष्णीं स्थितः ? कथं नोत्तरं ददाति ?

गरजते हुए राजा ने कहा—अरे रंगरेज ! तूने वस्त्रों को इतना सुन्दर क्यों रंगा इसीलिए लाल कपड़े पहनी हुई सुन्दरी को देखकर बढ़ई मोहित हो गया। रंगरेज चुप ही रहा। क्रुद्ध होकर राजा ने कहा—तुम चुप क्यों हो, उत्तर क्यों नहीं देते हो ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

रजकः कारणानि वदति किन्तु नृपः समाज्ञापयति–रजकमेनं शूलमारोपयत । संयोगेन रजकः प्रलम्बश्चासीत् कारागृहस्य द्वारं तु लघु । रक्षापुरुषा रजकं कथं द्वारे समवलम्बयेयुः । ते राजामेत्य प्रोचुः–राजन् ! कारागृहस्य द्वारं लघु वर्तते रजकश्च लम्बः । अतस्तं शूलमारोपयितुमसमर्था वयम् । प्रकुपितः सन् नृपतिः प्राह–ममादेशस्त्वन्यथा भवितुं नार्हति अतः कमपि खर्वं रजकमानीय शूलमारोपयत ।

राजाज्ञया रक्षापुरुषाः खर्वं रजकमन्विष्यन्प्राचरन् । संयोगेन खर्वो रजको मिलितः । तं वद्ध्वा कारागारमानयन् । स वराकश्चीत्कारं प्रकुर्वन् प्राह–नास्ति ममापराधः । किमर्थं मां शूलमारोपयति नृपः । परं राजपुरुषास्तस्य परिदेवनं नाश्रृण्वन् बलात्तं शूलमारोपयन् ।

रंगरेज कारण बताता है किन्तु राजा आज्ञा दे देता है कि इस रंगरेज को दरवाजे पर शूली चढ़ा दो । संयोग से वह रंगरेज लम्बा था तथा कारावास का दरवाजा छोटा था । अब सिपाही उस रंगरेज को दरवाजे पर फांसी कैसे लगाते ? सिपाही राजा के पास जाकर कहने लगे— राजन् ! कारावास का दरबाजा छोटा है और रंगरेज लम्बा है अतः हम उसे शूली पर कैसे चढ़ावें । क्रुद्ध होकर राजा ने कहा—मेरा आदेश व्यर्थ नहीं जा सकता है । अतः किसी छोटे रंगरेज को लाकर शूली पर चढ़ाओ ।

राजा की आज्ञा से सिपाही छोटे रंगरेज को ढूंढने लगे । संयोग से छोटा रंगरेज मिल गया । उसे बांधकर वे कारागार में ले आये । वह बेचारा चिल्लाता रहा कि मेरा कोई अपराध नही है । राजा मुझे शूली पर क्यों चढ़ा रहा है ? परन्तु सिपाहियों ने उसका विलाप नहीं सुना और जबर्दस्ती उसे शूली पर चढ़ा दिया ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Regd. No. 1379/51
R. J. No. 2677
Licence. No. PP. 9.
Licenced to Post
Without Prepayment

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भारती

सूक्ति-सुधा

डॉ० श्रीगङ्गाधरभट्टः, राजस्थानविश्वविद्यालयः, जयपुरम्

एकं हन्यान्नवा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ।
(महाभारत उद्योग पर्व ३३, ४३)

किसी धनुर्धर के द्वारा अपने धनुष से फैका हुआ बाण एक व्यक्ति को मारे अथवा सम्भवतः एक को भी न मार सके परन्तु बुद्धिमान् के द्वारा प्रयुक्त की गयी बुद्धि यदि नाश के कार्य में प्रयुक्त की जाय तो राजा के साथ सम्पूर्ण राष्ट्र को भी नष्ट कर सकती है ।

न च शत्रुरवज्ञेयो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
अल्पोऽपि हि दहत्यग्निर्विषमल्पं हिनस्ति च ।
(महाभारत : २५२ पद्य)

बलवान् एवं पराक्रमी पुरुष के द्वारा निर्बल एवं अत्यल्प शत्रु की भी अवज्ञा नहीं करनी चाहिये । यदि निर्बल शत्रु की भी उपेक्षा की जाय तो उससे हानि होने की सम्भावना रहती है । उदाहरण के लिए थोडी सी भी अग्नि बडी से बडी वस्तु को जला सकती है और जरासा भी विष किसी भी प्राणी के प्राण हरण कर सकता है ।

धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।
धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ !
(महाभार उद्योग पर्व–३७, ६०)

हे भरत कुल में श्रेष्ठ धृतराष्ट्र ! जिस प्रकार जलती हुई लकडियाँ पृथक पृथक होने पर धूम्र का वमन करती है और एक साथ होने पर प्रज्वलित हो उठती । एकत्र की गयी लकडियों से अग्नि जल उठती है उसी प्रकार बन्धु-बान्धव परस्पर संगठित होने पर मिलकर सुख का भोग करते हैं तथा आपस में विघटित होने पर उन्हें दुःख की प्राप्ति होती है । बन्धुजनों के परस्पर अनुकूल रहने पर घर में सुख, शान्ति और समृद्धि उत्तरोत्तर बढते हैं—और परस्पर कलहायमान होने पर विपत्तियां आती हैं और सुख और शान्ति चली जाती है ।

प्रकाशकः—जयबहादुरसिंह पता : भारती भवन, न्यू कालोनी, जयपुर ३०२००१ । दूरभाष : ७५४६६
राधेश्याम द्वारा श्री शङ्कर आर्ट प्रिण्टर्स, त्रिपोलिया बाजार, जयपुर में मुद्रित । दूरभाष : ६१७६७

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

भारती

संस्कृत-मासपत्रिकाया

दीपावली विशेषाङ्कः

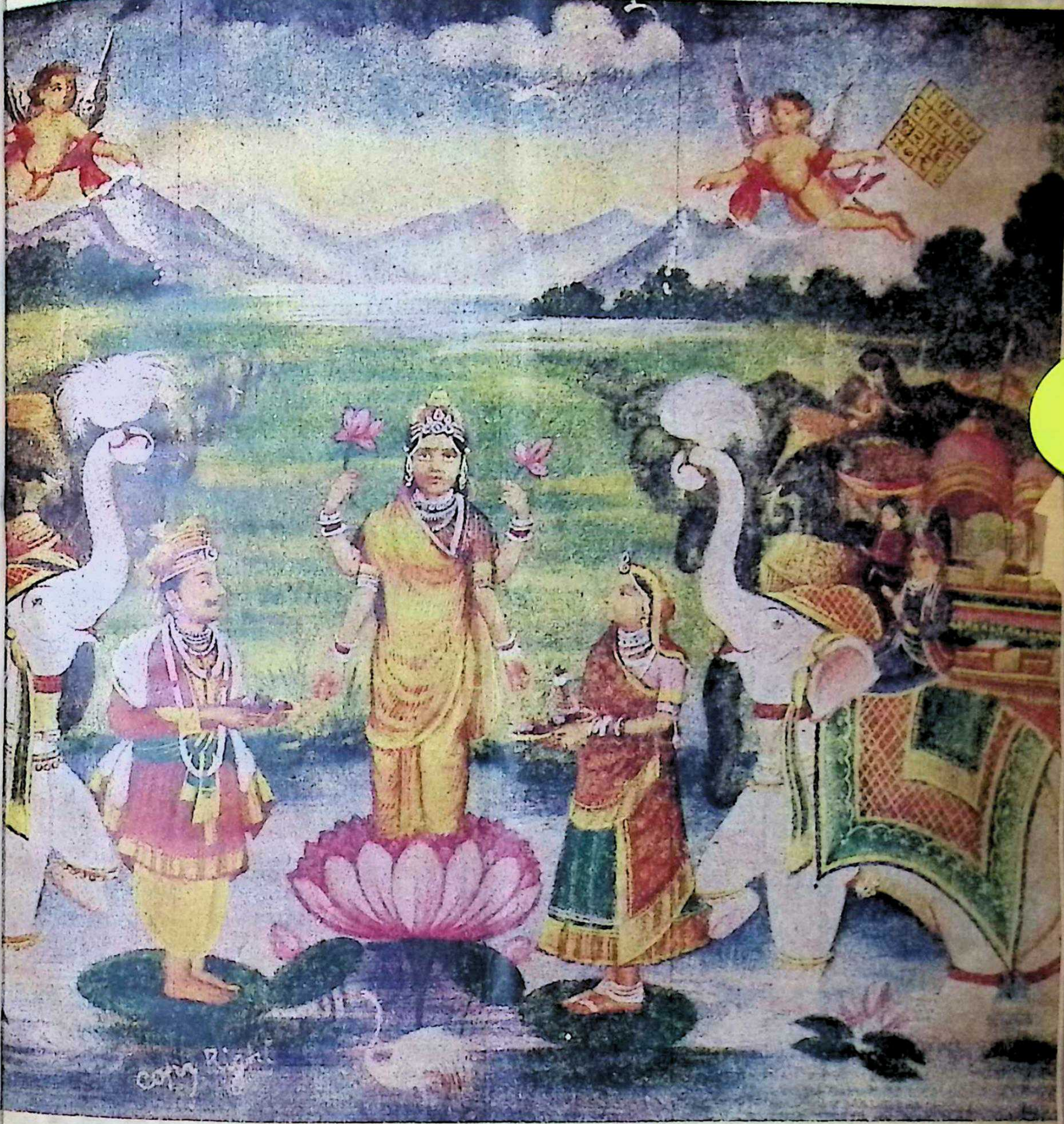

कमलां विमलां लोलां कमलासन संस्थिताम् ।
दारिद्र्यतमसामन्तकारिणीं वरदां नुमः ।।

श्रीरामगोपालशास्त्री, जयपुरम् ।

वार्षिकमूल्यम् दशमुद्राः १०.०० नवम्बर

एकप्रतेः—एकं रूप्यकम् १.०० १९७

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

With Best Compliments

FROM

The Trevancore Electro-Chemical Industries Ltd.

Manufacturers of "LOTUS" Brand Calclum Carbide
and
Acetylene Black

Regd. Office & Factory :
P. O. Chingavanam
Dist. Kottayam
(KERALA)
Phone : 251, 252 & 253
Telex : 0888-234 TECI IN
Grams : TECHCHEMI

Bombay Office :
Empire House, 3rd floor,
214 Dr. D. N. Road, fort,
BOMBAY-400001.
Phone , 268807, 268808, & 263092
Telex : 011-3699 TECI IN
Grams : TECHCHEMI

विषय-सूची

क्र०सं०	विषयाः	निबन्धाराः	पृष्ठसंख्या
१.	मङ्गलम्	श्रीरामगोपालशास्त्री, जयपुरम्	३
२.	भाषावतरणम्	" " " "	३
३.	पथिकः स्वातन्त्र्य-पथस्य	श्रीमेवाराम कटारा 'पङ्क'	४
४.	मही-महम्	श्रीमद्द्विजेन्द्रलालशर्मपुरकायस्थः	६
५.	श्रीरामसङ्गीतिकासु	श्रीश्रीधरभास्करवर्णेकरः	१५
६.	लघूनामपि गौरवम्	श्रीरामस्वरूपशास्त्री, बम्बई-६	२३
७	कुर्वन्तु निर्वाचनम्	श्रीकृष्णलालशुक्ल, जयपुरम्	२५
८.	प्रबन्धसम्पादकः किञ्चिन्निवेदनम्	श्रीगिरिराजशर्मा, जयपुरम्	२७
९.	आयुर्वेद-स्तम्भः—	श्रीनटराजशास्त्री, त्रिरुचिरापल्ली	२९
१०.	विश्व-वार्ता	श्रीविश्वदर्शी	३१
११.	नारी-स्तम्भः	डॉ०-श्रीमतीराजेश्वरीभट्ट, जयपुरम्	३३
१२.	बालोपयोगिनी लघुकथा	श्रीपद्मशास्त्री, जयपुरम्	३५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

संस्थापकः
स्व. श्री उमाकान्तकेशव
आप्टे
(बाबा साहब आप्टे)

सम्पादकः
दीनानाथत्रिवेदी मधुपः
साहित्यालङ्कारः
सहसम्पादकः
रामगोपालशास्त्री
जयपुरम्

भारती

लेखैरुपष्टुता याऽऽस्ते भारतीव सितच्छदा
भारती भारतीयानां भासतां भवनेष्वलम्

संरक्षकः
श्रीदेवीशङ्करतिवाड़ी
जयपुरम्
प्रबन्ध-सम्पादकः
श्रीगिरिराजशर्मा
भारती-भवनं
बी १५, न्यू कालोनी
जयपुरम्-१
(राजस्थानम्)

वर्षम् ३० | कार्तिकः, विक्रमाब्दः, २०३६ [नवम्बर, १९७९] | अङ्कः १

मङ्गलम्

श्रीरामगोपालशास्त्री, जयपुरम्

गुणत्रयातीत-निरस्तदोष-
समस्त कल्याण गुणैक सिन्धुः ।
प्रणम्यतां नित्य-विहार-शीलः
श्रीराधिकामाधव आर्त्तबन्धुः ॥

मासावतरणम्

श्रीरामगोपालशास्त्री, जयपुरम्

न नीचगो भक्तसमीपगामी
न शीतरश्मिः कृपयाऽऽर्द्र भावः ।
पूषैष संपोषयतीह लोका-
नेवं वदन् **कार्तिकमास** एति ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पथिकः स्वातन्त्र्य-पथस्य

श्रीमेवाराम कटारा 'पङ्क'
राजकीय उच्च माध्यमिक विद्यालय, बयाना

द्वितीयं दृश्यम्

पूर्वाऽनुवृत्तम्—

भूपसिंहः—पितृभ्याम् नमः (इति चरणौ स्पृशति)

उभौ—आगच्छ प्रिय भूप ! त्वद्विषये एवासीद्वार्ता । आयुः ते वर्धते ।

भूपसिंहः—अपि कुशली भवान् !

हम्मीरसिंहः—आम् वत्स !

भूपसिंहः—अम्ब, आततायिनां का वार्ता । भवत्प्रेषितं पत्रं प्राप्तम् ज्ञातञ्च गौराङ्गानां दुर्व्यवहारमपि ।

कमला—आम् पुत्र ! अद्यैव किञ्चित् पूर्वमेवं यष्टिकाप्रहारं मया कृतम् ।

भूपसिंहः—धन्यासि त्वम् अम्ब, भवादृशीनां मातृणां भारते महत्यावश्यकता वर्तते । अद्य भवद्दुग्धेन पालितः पसिंहोऽपि आततायिनां नीडानुत्पाटनाय गच्छति ।

कमला—प्रतीक्षस्व वत्स ! भुक्त्वा एव प्रस्थानमुचितम् ।

भूपसिंहः—अम्ब, भारतमातरं स्वातन्त्रं प्रदाय एवागमिष्यामि । विकला मे मातृ-भूमिः । (इति निर्गच्छति) ।

(उभौ कमला हम्मीरसिंहौ निष्कान्तौ)

(यवनिकापातः)

तृतीयं दृश्यम्

स्थानम्—वृद्धायाः उटजम् । समयः—मध्याह्नः ।

[उटजं सामान्यं स्वच्छञ्च । एका वृद्धा तत्र सूत्रचक्रं संचालयति । तत्रैको घटः, एका खट्वा अपि वर्तते । पटोद्घाटनम् । ततः प्रविशति सम्मुखे कोऽपि पादेन खञ्ज इव चलन् युवकः ।]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

वृद्धा—(युवके नेत्रे निक्षिप्य) को भवान् ? कुतः भवान् ?

भूपसिंहः—अम्ब, विजयसिंहोऽहम् पथिकः स्वातन्त्र्यपथस्य ।

वृद्धाः—ज्ञातं मया, त्वम् टाडदुर्गात् पलायितः स्वातन्त्र्योन्मत्तः । प्रविश पुत्रक ! अद्यात्रैव..........

विजयसिंहः—अम्ब, न केवलं निवासम् अपितु अहन्तु बुभुक्षितोऽस्मि, पादोऽपि मे क्षतः । श्वः प्रातरेवाहमतः गन्तुमिच्छामि अतः यात्रासाधनमपि इच्छामि । मातः, गोपनीयं निवासमहमिच्छामि ।

वृद्धा—मा चिन्तय वत्स । शीघ्रमेव प्रबन्धं संपत्स्यते पादस्ते कथम् क्षतः केन च सम्पादितम् ।

विजयसिंहः—अम्ब, वने परिभ्रमन्नेवाहमेकदा परिक्लान्तो भूत्वा वृक्षस्यैकस्य छायायां व्यश्राम्यम् : क्षणेनैवायान्निद्रा । प्रातः यदाहमुत्थायापश्यं कोऽपि व्याघ्रः ममः पादं कर्षति । मया अकम्पितेन शब्द-शून्येन पार्श्वग्रन्थात् गुलिकास्त्रं निष्कासितम् व्याघ्र-समापनाय । तेन मरणासन्नेन एव मे पादः क्षतः ।

वृद्धा—साधु वत्स साधु । त्वम् बुभुक्षितोऽसि अतः भोजनमानयामि तत्पश्चादोषधस्यापि प्रबन्धम् करिष्यते । (वृद्धा गच्छति भोजनस्थालिकया सह पुनरागमनाय ।) विजयसिंहः भोजनं भुङ्क्ते । भोजनान्तरे सा व्रण-प्रक्षालनं, लेपनं पट्टिका बन्धनं च करोति ।

विजयसिंहः—अम्ब, अधुना तु क्लेशम् क्षयमायाति । (इति पल्यङ्कं संविशति ।)

वृद्धा—(विजयसिंहस्य पल्यंकस्य समीपे उपविश्य) अस्ताचलं गच्छति सविता । संध्या-कालोऽयं—

(ततः प्रविशति वृद्धायाः पुत्रः ।)

पश्य, वत्स अयम् ते भ्राता । भारतमातुः सुपुत्रः विजयसिंहो नाम पथिकः । त्वम् कुतोऽपि अश्वम् एकम् आनय । अस्य आगामि यात्रया। प्रवन्धं कुरु । तिमिराच्छादितायां रात्रौ एव तस्य गमनं श्रेयस्करं भविष्यति । यतः प्रदेशोऽयं पुलिशेनावृतः ।

वृद्धापुत्रः—यथा आज्ञापयति भवती । (निष्क्रान्तः)

वृद्धाः—पुत्र विजयसिंह, भवादृश-वीराणां, सुपुत्राणां स्वातन्त्र्योन्मत्तानां भारते महत्याव-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

श्यकता वर्तते आशासे त्वम् शीघ्रमेव मातृ-भूम्याः बन्धनान्मुक्त्वा स्वातन्त्र्यं कारयिष्यसि ।

विजयसिंहः—भवादृशीनां मातृणामनुभावेनैव ।

(ततः वृद्धा पुत्रः पुनरागच्छति)

वृद्धाः—वत्स विजय, अलम् विलम्बेन । मार्गः शंकाकीर्णः । सतर्कतायाः महती आवश्यकता वर्तते ।

(विजयसिंहः वृद्धायाः चरणौ स्पृशति ।)

वृद्धाः—(शिरसि हस्तं निधाय) आयुष्मन् भव पुत्र । जीवेत् शरदां शतम् ।

वृद्धापुत्रः—वन्धो, जय भारत !

विजयसिंहः—जयहिन्द भ्रातः । (निष्क्रान्तः)

(यवनिकापातः)

स्थानम्—सामन्तस्य दुर्गम् । **समयः—प्रातः**

[सामन्तस्य सभा-कक्षः । कक्षः राजकीयप्रसाधनैः प्रसाधितः सज्जितश्च । कलापूर्णानि वेत्रासनानि शोभितानि । सर्वोच्चे सिंहासने सामन्तः आसीनः धूम्रपानयन्त्रं गुडगुडायते । परामर्शदातारः कुथास्तरणे सामन्तस्य समीपे उपविशन्ति पार्श्वे च कार्यकारः । सर्वे क्रमेण मदिरां पिवन्ति प्रलपन्ति च । मध्ये का अपि नर्तकी नृत्यति गायति च]

गीतिः

वाति वातः मलयेन शीतलः
बद्धा द्विरेफाः अम्भोजपाशे,
मधुकरैः मधु मादकञ्च—
पीतं प्रीत्या नवमल्लिकायाः ।

कुसुमितो कुसुमायुधेन—
नृत्यन्ति नव यौवनोऽयम्—
सख्यागतो कुसुमाकरोऽयम् ॥
प्रेषन्ति प्रोषिताः पत्रं प्रवासे
केचनाऽऽयान्ति प्रियाकर्षणेन,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पृथुल कुचकलशैस्ताः ताडयन्ति,
दण्डयन्तीव तान् विलम्बमाने ।
भ्रमरोऽपि मत्तः मादकेन,
गायति मधुलुब्धकोऽयम्—
सख्यागतो कुसुमाकरोऽयम् ॥

(ततः प्रविशति द्वारपालः)

द्वारपालः—(नत्वा) जयतु आर्यः । आर्य, कोऽपि अश्ववाहः दुर्गस्य द्वारे एव तिष्ठति । श्रीमतः दर्शनमिच्छति ।

सामन्तः—मार्गं देहि तं महापुरुषम् ।

द्वारपालः—यथाज्ञापयति महाराजः । (निष्कान्तः)

(सामन्तः मद-मत्तः प्रलपति 'आऽऽऽगतो कुस····मा····क–रोऽयम्' इति । ततः प्रविशति द्वारपालः विजयसिंहेन सह ।)

विजयसिंहः—जयहिन्द श्रीमन् ।

सामन्तः—आस्यताम् भवान् । (वेत्रासनम् प्रति निर्दिशति) को भवान् ? कुतः भवान् ?

विजयसिंहः—विजयसिंहोऽहं श्रीमन् । राव श्रीगोपालसिंहस्य सन्देशमानीय उपस्थितोऽस्मि श्रीमतः सेवायाम् ।

सामन्तः—श्रोतुमिच्छामि । अपि रावमहोदयः सानन्दः ।

विजयसिंहः—(पत्रमेकं दत्वा) रावमहोदयेन प्रेषितमिदम् ।

सामन्तः—(पत्रं पठित्वा साश्चर्यम्) रावमहोदयः टाडदुर्गात् पलायितुमिच्छति ? तस्य अश्वः कुत्र अगच्छत् यद् वाहनमिच्छति ।

विजयसिंहः—स्वकीयेन घोटकेन परिचितेन सः तत्रतः निष्क्रमणाय अन्यस्य प्रवहणस्य प्रबन्धं परमावश्यकम् ।

सामन्तः—(सचिन्तम्) प्रवहणस्य प्रबन्धं·······

विजयसिंहः—कथं चिन्तायामापातितः भवता ?

सामन्तः—स्वगृहे कोऽपि मृत्युं नाह्वयति ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विजयसिंहः—श्रीमन्, क्षत्रिणः पृथिव्याः रक्षका। ते सदैव प्राणमोहं त्यक्त्वा धर्मं रक्षन्ति। श्रीमतः यशपरागः सर्वत्रैव प्रकीर्णः। भवते इदं कार्यं नाति दुष्करम्।

सामन्तः—(विचिन्त्य) परञ्च सर्वकारेण सह कलहमेव भविष्यति।

विजयसिंहः— हँ हँ, अपि अयं भवते चिन्तनीयविषयः! क्षत्रीपणां दृष्ट्वा एव पृथ्वी आरोहति अवरोहति कम्पते स्थिरतामायाति च। क्षत्रिणः सूर्यमपि पृथिव्यामवतरितुं शक्यन्ते। गौराङ्गाः निर्बलाः सन्ति। ते क्षत्रियाणां सम्मुखे स्थातुमसमर्थाः सन्ति। यस्मिन् क्षात्ररक्तं वर्तते तेन जननी जन्म भूम्योः च निरादरं कथं सोढम् यतः प्राणिनां हि निकृष्टापि जन्मभूमिः परमप्रिया अपि च, भरतानाम् पुण्यभूम्यां जातः। शास्त्रेष्वपि—'दुर्लभं भारते जन्म मानुष्यः तत्र सुदुर्लभः।'

सामन्तः—क्षाम्यतु, असमर्थोऽस्मि।

विजयसिंहः—मया एते न ज्ञायन्ते यत्वं सिंहस्य चर्मणि जम्बुकोऽसि। त्वया क्षत्रियः शब्दः लज्जितः कृतः। त्वया क्षत्राण्याः स्तनौ पीतौ त्वन्तु कयापि दास्या एव पालितः।

सामन्तः—(क्रुद्धो सन्) विजयसिंह! सावधान!

विजयसिंहः—विजयसिंहः सर्वदा सर्वत्र एव सावधानः। जानाम्यहं यन्मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम्। गीतायामपि—'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः।' अद्य अत्रतः अहं रिक्त हस्त एव न गमिष्यामि। त्वया प्रवहण-प्रबन्धमवश्यमेव करणीयम्।

सामन्तः—किम् वलादेव ?

विजयसिंहः—आम् बलादेव। अस्मासु नरेन्द्रनाथानामभावं न वर्तते।

समन्तः—तर्हि, अपि भवता ....?

विजयसिंहः—अलं विस्तरेण। त्वम् कापुरुषः कृतघ्नः लोलुपः। त्वद्धीनहृदये राष्ट्र प्रेम्णः उत्पादनं मरुस्थले आम्रोत्पादनमेव। कापुरुषस्य सम्मुखे त्विदं अरण्यरोदनमेव। अधुनाहं दुष्टानां मुखमपि द्रष्टुम् नेच्छामि। तर्हि सतर्को भव। भ्रष्टदेवस्य भ्रष्टपूजनम्। (गुलिकास्त्रम् निष्कासयति।) (क्रमशः)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

मही-महम्

(चित्रवृत्ताः) (दर्शनाध्यापकः श्रीमद्द्विजेन्द्रलालशर्मपुरकायस्थः)

S/o ११७, सिवाड एरिया कृष्णमार्ग, बापूनगर, जयपुर–४

[इदं महाकाव्यं द्वादशसर्गोपेतं शुक्र-वार्हस्पतमुपाख्यानमाश्रित्य विरचितं कच-देवयानीति प्रसिद्धकाहिनीं विस्तारेण प्रकटयति । तत्र मानवता कर्तव्यपरायणता सत्य-निष्ठा, त्यागभावना तथा देवदैत्येभ्योऽपि मनुष्यस्य समधिकमहत्ता दर्शिता । पौराणिकेऽ-प्याख्याने आधुनिकदृष्टिकोणाः सर्वयुगोपयोगिनश्च विचाराः प्रभूतं सन्निवेशिता। ग्रन्थ-कारेण आदर्शचारित्र्यस्य समुद्घाटनं विवेचनं पुनर्मूल्यीकरणञ्चेति पाठकैः सर्वत्रोप-लभ्यतामिति निवेद्यते । अग्रे "सदसद्व्यक्तिहेतवोऽत्रप्रमाणम् । —सम्पादकः

प्रथमः सर्गः

पूर्वाऽनुवृत्तं—

शुक्रस्याग्रे स्वयमुपगतो ज्ञानमूर्ति र्महेशो
हस्तस्पर्शादभयवरदात् स्वस्थमुद्दीपयन्तम् ।
धन्यं भक्तं सुदृढतपसो तोषयन्तं तदिष्टं
प्रीतिस्निग्धं दशदिश रहोद्भासयन्नेवमाह ।। ३८ ।।

"कृतार्थस्त्वं नूनं महति तपसि ज्ञानविषये
प्रसन्नं मां सम्यक् त्वदभिलषितं दित्सुमकरोः ।
कदाप्यन्यै र्भक्तै स्त्रिभुवनतले या स्वतपसा
न विज्ञाता विद्या त्वयि मम वरात् सा प्रभवतु" ।। ३९ ।।

वदन्नीशस्तस्मै मनसि निहितं प्रेप्सिततमं
स्वयं भासोद्दीप्तं दनुज-नृ-सुरै र्दुर्लभमपि ।
परैश्चाशीर्वादै र्ललित-मतये पूततनवे
ददौ पीयूषाख्यं शुचिमुशनसे मन्त्रमतुलम् ।। ४० ।।

साफल्यसत्त्वः सकृतज्ञतायाः सञ्जीवनीं प्राप्य परां सविद्याम् ।
ईशं भृशं शुद्धमति र्नमंश्च धन्यः स्वयं पूर्णतयेति मेने ।। ४१ ।।

अन्तर्हितेऽभीष्टप्रदे महेशे स्वस्थोऽतुलां सार्थकतां दधानः ।
हर्षाद्वयं तीर्णकुटीर-सीमा बभौ यथाब्धिः किल पूर्णिमायाम् ।। ४२ ।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वच्छन्दचारैं विचरन् प्रसन्नः शुक्रो ययौ यत्र तदामृतज्ञः
तत्रैव रम्यं नव-मन्त्रतेजः सम्मोहनं सर्वत आततान ।। ४३ ।।

सञ्जीवनी-वित्ति रनन्यभातिः कृत्वा मनश्चांगमथास्य कान्तम् ।
पात्रं स्वकं वा अतिगत्य बाह्ये भूयो बभौ रत्नप्रभेव कीर्णा ।। ४४ ।।

कठोरभूमाविह चोषरायां विनाम्बुनाप्यभ्यधिकं रसाक्तम् ।
सचेतनत्वं च नवोर्वरत्वं बभूव तत्स्पर्शनतो मुहूर्तात् ।। ४५ ।।

लता विशीर्णा स्तरवोऽभिशुष्काः क्षणात् सजीवा नवपल्लवाश्च ।
प्रसून-सुस्वादु-फलैः समृद्धाः शुक्रस्य सान्निध्यत आबभूवुः ।। ४६ ।।

तपोबलैर्गुप्तमतः स्वमन्त्रं विधाय पश्यन्नतिचारु विश्वम् ।
अवाप्तशान्तिः स्थिरधीस्तदासौ विवेश शून्यं वनकुञ्जमेकम् ।। ४७ ।।

ततस्तदग्रे त्वरयैत्य दूतो दैत्येश-वाक्यै विनयाप्लुतास्यः ।
निमन्त्रयायास कृताञ्जलि स्तं वृण्वन् दनुजाद्यगुरुत्ववृत्तौ ।। ४८ ।।

स मानमिष्टं स्वयमागतं तं विचार्यं भाग्याद् गुरुसम्मतेश्च ।
कविः स्वकस्वीकृतिमाविधाय हृष्ट स्तदोवाच वचः सुचेताः ।। ४९ ।।

" नृपतये दनुजाथ निवेद्यताम् अनुमतं मम कर्म तदीप्सितम् ।
मदनुगश्च विवेकचरः शुचि मयि गुरौ स लभेत समृद्धताम् ।। ५० ।।

उपगते समयेऽस्य शुभोन्नते-र्नृपपुरे खलु मेऽस्तु समागतः ।
इहि ततो मम सत्यगिरो धरन् स्वप्रभवे कुशलं च निवेदय" ।। ५१ ।।

श्रुतिसुख-श्रवणाद् वचसो गुरोः पुलकितावयवेन पुनः पुनः ।
प्रणमता दनुजेन्द्रचरेण तं स्वनगरं प्रतियातमितो द्रुतम् ।। ५२ ।।

सुसमयं चिरकालप्रतीक्षितम् उपगतं परिलक्ष्य प्रसादितः ।
रसमयो मृदुमन्दचरः सुधीर्भृगुसुतो विचचार वनान्तरे ।। ५३ ।।

सुरपते स्तनयाद्भुतसत्त्वका पुरप्रभा धृतमूर्ति रुत स्वयम् ।
अविहत-स्वगतिश्च मतिव्रता बहिरिह भ्रमणाय समाययौ ।। ५४ ।।

कुसुमिता कमनीयलतेव वा तनुमितेषुविभाऽप्यतनोः पुरः ।
शशिप्रभा घनमौलिरनंकिता नवरवे रुपमानभुत श्रियाम् ।। ५५ ।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अविचला चपलैव पुरःस्थिता धृततनु र्मधुरोत हि चन्द्रिका ।
अप्रतिमा प्रतिमोत हिरण्मयी मरकत-द्वय-पद्मरणिश्रिता ॥ ५६ ॥

नहि मुखं दृशि तस्य मतं स्त्रिया स्तदतुलं कमलं तु सुकोमलम् ।
नयनयोररविन्दयुगं बभावुभयतो मधुपालि-विचित्रितम् ॥ ५७ ॥

तदुपरि स्मर-कार्मुकमेव वा विशुशुभेऽप्यलिपंक्तियुगं पुनः ।
पृथुतनु क्रमसूक्ष्ममुभान्तयोः कविदृशि भ्रममोहकरं भृशम् ॥ ५८ ॥

गजपतेरुपलब्ध-सुमौक्तिकैर्विरचिताभिनवोत्तम-मालिका ।
स्वयमदस्-स्तनयुग-विभूषणा सुविहितैव बभूव च सार्थिका ॥ ५९ ॥

सरसिजद्वयमुद्गतमास्फुटं दृढ़तनु भ्रमराग्रमसंशयम् ।
मधुरसं कनकाभमथानया विधृतमुत्तमवक्षसि कामजित् ॥ ६० ॥

सुललितं हि मृणालमिह ध्रुवं करयुगच्छलतः प्रबभूव तत् ।
सुमसृणस्य विसस्य च मोहिनी परिणतेः स्वयमाद्यमदा कटी ॥ ६१ ॥

अलिदलै र्भ्रमतश्च रसेप्सुकै र्विरचितो वलिपुञ्ज इहातुलः ।
पुनरलिः प्रविशंश्च यथोचितं विसुषुवे घननाभिमसंशयम् ॥ ६२ ॥

रचयती करभोरुरपूर्वभा पदयुगेऽप्यरविन्ददलं स्फुटम् ।
प्रियमियं सुनितम्बमुपादधौ मृदुगतावभितीर्णमरालिनी ॥ ६३ ॥

अपि रतिश्छलनाय रमाथवा हरप्रियानुकृतिः किमिहागता ।
अपलकाक्षियुगेन तु संशयं प्रकटयंश्च ददर्श कविः स ताम् ॥ ६४ ॥

निरुपमं नवरूपमथाद्भुतं विगणयन् तनुधारि पुरःस्थितम् ।
प्रहतधी र्मदनाब्धितलेऽमितं मकरवन् निममज्ज स आकुलः ॥ ६५ ॥

सुतरुणं धृतमोहमवेक्ष्य तं सहृदयेन्द्रसुतापि प्रभाविता ।
नवबलं प्रणयार्थिनमागतं स्मितमुखी कनकाभमुवाच सा ॥ ६६ ॥

"सुरेशस्य कन्याहमस्म्यत्र मुग्धा जयन्तीति नाम्ना चरन्ती स्वतन्त्रा ।
वदे स्त्वं च कोऽपूर्वतेजा मनोज्ञः समाकर्षयन् मां कुतोऽधिष्ठितोऽसि ॥ ६७ ॥

तदाकर्ण्य कर्णप्रियं प्रश्रयेतं मनोमोहकं वाक्यमानन्दितः सः ।
श्रियः कल्पलता वा गृहीताग्र्यमूर्तिः स्वयं हि स्थितास्मीति मत्वा तदाह ॥ ६८ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"अहं शुक्र इत्येव जानीहि देवि त्वदुन्मादि-रूपेण मुग्धोऽस्म्यशेषम् ।
'गुणाः सन्ति तत्रैव यत्रास्ति रूपं' त्विति न्यायत स्त्वत् प्रियां त्वां हि याचे" ॥६६॥

मनोजानुविद्धः सुरेन्द्रात्मजायै सचित्तोग्रवेगं निवेद्याभिभूतः ।
अनंगप्रभावाधिकाकर्षिकां तां तदीयाश्रयं रागमग्नो ययाचे ॥ ७० ॥

जयन्ती च प्रीता सती प्रेमलिप्सु विवृद्धानुरागा विदित्वेह शुक्रम् ।
पतित्वेन मत्वैनमप्यात्मयोग्यं ससंकोचमंगीचकार स्वयं तम् ॥ ७१ ॥

ततो जातकामात्तलज्जारुणास्या चलैरानताक्षीक्षणैः स्वाभिप्रेतम् ।
नवार्कोदयोद् भासिता पद्मिनीव भृशं सूचयामास शुक्रेऽनुरागम् ॥ ७२ ॥

यथा सौरभं निर्गतं फुल्लपद्मात् स्वयं तन्यमानं दिशो मोहयेद्वै ।
तथान्योन्यप्रेमाचितं वृद्धिप्राप्तं स्फुटन्नेत्रदृष्ट्या बबन्धोभयं तम् ॥ ७३ ॥

द्वयं तत्र गान्धर्वरीत्या विवाहं विधायानुबद्धं दृढालिंगितेन ।
तदान्योन्यमाचुम्ब्य तद् दीर्घमुष्णं परं तन्मयत्वात् स्वयं मोदमाप ॥ ७४ ॥

अथान्योन्यकेन्द्रां रतिं भुक्तुकामौ विहाराय शन्ताश्रमे जग्मतु स्तौ ।
घनालिंगितैः काममेकीकृतांगावुभावूषतुश्चैक एवानुभूतौ ॥ ७५ ॥

कविः स्वतः प्रेमिक उत्तमोऽधुना प्रियामुरस्कृत्य परं प्रसादितः ।
तदंगकान्तौ प्रकृतेरथाखिलं विचित्र-चारुत्व-चयं ददर्श वै ॥ ७६ ॥

सद्यः-स्फोटे यौवनेऽप्याप्तवेगाऽज्ञातास्वाद श्चोत्सुकप्रेमलिप्सोः ।
शुक्रेऽभीष्टास्या नवा कामकेलि मूर्तोत्कृष्टैवोपभोग्या बभूव ॥ ७७ ॥

पार्वत्या किल शंकरो विलसति स्वांगार्ध आसीनया
विष्णु र्नित्यमशेषतोऽङ्कवसतौ लक्ष्यां यथा श्रीर्हरौ ।
शुक्रे मूर्तमनोभवे सुमिलिता तस्थौ जयन्ती रतिः
सर्वेष्टं ह्यु भय स्तथाप्युपययावन्योन्य-सम्मेलने ॥ ॥ ७८ ॥

इति दर्शनाध्यापकेन श्रीमद्द्विजेन्द्रलालशर्म-पुरकायस्थेन
विरचिते महीमहे महाकाव्ये 'शुक्र-साफल्यं नाम प्रथमः सर्गः ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अपने परिवार को सीमित रखिए

: : :

मां, बच्चे एवं परिवार के स्वास्थ्य एवं खुशहाली के लिए

पहला जल्दी नहीं,

दूसरा अभी नहीं,

तीसरा कभी नहीं

अगला बच्चा तभी होने दें, जब आप चाहें

जनसंख्या विस्फोट को रोकने में मदद कीजिए

मुफ्त सलाह एवं सेवाओं के लिए

नजदीकी स्वास्थ्य केन्द्र से सम्पर्क कीजिए

राजस्थान सरकार द्वारा प्रसारित

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्वर्ण जयंती वर्ष

आयुर्वेद सेवाश्रम लि.

जनसेवा के
५० वर्ष

हम
आभारी हैं

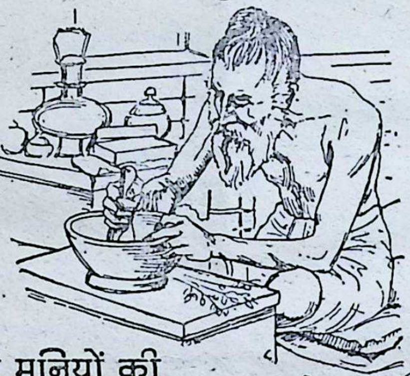

ऋषि मुनियों की
युगों युगों की शोध

सेवाश्रम का

गाय छाप

ब्राह्मी आँवला केश-तैल और काला दन्त मन्जन

ब्राह्मी आँवला केश-तैल आधुनिक पद्धतिसे निर्मित केवल तेल ही नहीं एक आयुर्वेदिक सौंदर्य प्रसाधन है। तथा काला दन्त-मंजन केवल मंजन ही नहीं एक आयुर्वेदिक औषधि है।

आयुर्वेद सेवाश्रम लिमिटेड उदयपुर, वाराणसी, हैदराबाद

heros' AS-147

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

महाकवि-श्रीधरभास्करवर्णेकरविरचितासु

श्रीरामसङ्गीतिकासु

४-पादुकाप्रदानवीथी

पूर्वाऽनुवृत्तम्—

	पदानि	पत्राणि	
४३	रामनाम लोके—	नान्दी (समूहगीतम्)	२९
४४	ज्वलति मनो मे—	भरतः	३०
४५	भरत किमु वदेयं	सुमन्त्रः (श्लोक)	३०
४६	यामि वनमहं	भरतः	३२
४७	प्रिये विलोकय	रामः	३३
४८	ध्रुवमतिशेते राज्यसुखं	सीता —	३४
४९	अवधानं रचय राम	लक्ष्मणः —	३५
५०	मुञ्च वत्स अविवेकम्	रामः —	३६
५१	दीननाथ दीनजने	भरतः —	३७
५२	भरत ! रघूणां रीतिरियम्	रामः	३८
५३	देहि पादुके तव पूते !	भरतः	३९
५४	हे रघुनन्दन	भरतवाक्यम्	४०

(४३)

नान्दी

रामनाम लोके मधुरं मङ्गलम् ।
स्वर्गगङ्गाजारं रामनाम ।।
रामनाम लोके पुण्यानां विधानम् ।
तदेकं निधानं कल्याणानाम् ।।
रामनाम लोके सुखानां प्रधानम् ।
तदेकं पावनं पावनानाम् ।।
रामनाम लोके साधूनां जीवनम् ।
आत्मसमाधानं रामनाम ।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(४४)

पादुकाप्रदानम्

भरतः—

ज्वलति मनो मे सुमन्त्र मन्त्रय !
किमियमयोध्या शोकमयी ।। ध्रु० ।।

उपवनलतिका विगलितकुसुमाः ।
शीर्णपल्लवा कथमिमे द्रुमाः ।
खगावलीयं किमु मौनमयी ।। ध्रु० ।।

किमिति न बालाः संक्रीडन्ते ।
मंगलगीतानि न गीयन्ते ।
सरयू किमियं पङ्कमयी ।। ध्रु० ।।

अपि कुशली धार्मिको मम पिता ।
सलक्ष्मणोऽसौ रामो भ्राता ।
अपि सीता साऽऽनन्दमयी ।। ध्रु० ।।

मा भज मौनं सुमन्त्र मन्त्रय ।
भूतार्थं मे द्रुतं निवेदय ।
भ्रमति मतिर्मम मोहमयी ।। ध्रु० ।।

(४५)

सुमन्त्र—

भरत ! किमु वदेयं दैवहीनः पुनस्ते
सुरपुरमभियातो धार्मिकोऽसौ पिता ते ।
अहह वनमुपेतः सीतया लक्ष्मणेन
पितृवचनमकस्मात् पालयन् रामचन्द्रः ।।

कौसल्या च सुमित्रा च तथैव सकला प्रजा ।
दुःखशोकार्णवे मग्ना नित्यं शोचति रोदिति ।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

किन्तु साम्राज्यलाभेन तव निष्कण्टकेन च ।
मन्थरासद्वितीयाऽत्र कैकेयी मोदतेतराम् ॥

(४६)

भरतः—

यामि वनमहं यामि वनम् । अनुसरामि रघुपतिचरणम् ॥ ध्रु० ॥
रामविरहिता अयोध्यापुरी ।
हन्त हन्त मे भाति यमपुरी ।
इह हि जीवनं खलु मरणम् ॥ ध्रु० ॥

कैकेयी खलु न हि मे जननी ।
रामराज्यविद्रोहकारिणी ।
सीतादेवीं प्रयामि शरणम् ॥ ध्रु० ॥

भुनक्तु विषयानिह कैकेयी ।
विषमयानमून् स्वयं विषमयी ।
तस्याः स्मरणं मन्ये मरणम् ॥ ध्रु० ॥

प्रभूतभोगं राजवैभवम् ।
मन्ये रामं विना रौरवम् ।
रामपदरजो भरतजीवनम् ॥ ध्रु० ॥

न प्रविशेयं नगरीमेनाम् ।
रमणीयामपि रामविहीनाम् ।
मार्गयामि तं स्वप्राणम् ॥ ध्रु० ॥

(४७)

रामः—(सीतां प्रति)

प्रिये विलोकय धवलजलमयी गंगेयं सुरधुनी ।
चित्रकूटनिकटेऽत्र राजते लोकत्रयपावनी ॥ ध्रु० ॥

इयमानीता सुरलोकादिह महाप्रयत्नेन ।
भगीरथेनास्माकं मैथिलि । पूर्वपूरुषेण ।
भुक्तिमुक्तिदायिनी— ॥ ध्रु० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रतिबिम्बितमिह पश्य भास्करम् अस्मत्कुलदैवतम् ।
पावनोऽपि यो गंगास्नाने त्वरते ननु नियतम् ।
पापतापहारिणी— ॥ ध्रु० ॥

अपुण्यात्मनां सुदुर्लभमहो गंगामृतपानम् ।
इदमतिशेते नूनं सीते स्वर्गसुधापानम् ॥
ब्रह्मवारिवाहिनी— ॥ ध्रु० ॥

चल चल मैथिलि ! सुखं कुर्वहे सुरगंगास्नानम् ।
अवतर मन्दं मसृणमिमं सखि सुन्दरसोपानम् ॥
परमपुण्यदायिनी— ॥ ध्रु० ॥

(४८)

सीता—(रामं प्रति)

ध्रुवमतिशेते राज्यसुखम् ।
त्वया समं वनवाससुखम् ॥ ध्रु० ॥

शिलाः समन्तादिह विस्तीर्णाः ।
वितन्वते खलु निसर्गमसृणाः ।
सिंहासनमिव विभवसुखम् ॥ ध्रु० ॥

नभोवितानं तारकाङ्कितम् ।
चन्द्रसूर्यसुप्रभोद्भासितम् ।
प्रिय सन्तनुते छत्रसुखम् ॥ ध्रु० ॥

प्रफुल्लतरुवरपल्लवजालम् ।
संततसहजान्दोलनलोलम् ।
तनुते चामरपवनसुखम् ॥ ध्रु० ॥

पवनापूरितवेणुस्वनितम् ।
अकालजलदध्वनितालयुतम् ।
समदमयूरकदम्बनर्तनम् ।
मुदितविहंगमवृन्दगायनम् ।
तनुते प्रियसङ्गीतसुखम् ॥ ध्रु० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(४९)

लक्ष्मण:—

अवधानं रचय राम ॥ ध्रु० ॥

पश्य पश्य दूरममुं प्रबलरुजःस्तोमम् ।
अतिशेते यो घोरं दावानलधूमम् ॥ १ ॥ ध्रु० ॥

शृणु वन्धो चीत्कारं गन्धमतङ्गानाम् ।
हेषितमतिकर्कशमपि समरतुरङ्गाणाम् ॥ २ ॥ ध्रु० ॥

विजृम्भते गुरुगर्जितमथ रथचक्राणाम् ।
प्रवर्धते घनघोषो बत रणतूर्याणाम् ॥ ३ ॥ ध्रु० ॥

कनकरथेनानुगतो हन्त पादचारी ।
द्रुतमिह समुपैति पश्य भरतोऽस्मद्वैरी ॥ ४ ॥ ध्रु० ॥

सज्यमिदं कोदण्डं मम शरसन्धाने ।
आज्ञापय गुरो ! हन्मि भरतमिह स्थाने ॥ ५ ॥ ध्रु० ॥

(५०)

राम:—

मुञ्च वत्स ! अविवेकम् ।
हृदि धारय सुविवेकम् ॥ ध्रु० ॥

अपनय तं झटिति शरम् ।
चापमिमं कुरु दूरम् ।
जहि कोपं घोरतरम् ।
हृदि धारय सुविवेकम् ॥ ध्रु० ॥

विलोकये सुचिरेण ।
बान्धवममुमादरेण ।
कृतमिह खलु संशयेन ।
भज बन्धो सुविवेकम् ॥ ध्रु० ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ग्रीष्मान्ते मेघसमम् ।
वर्षान्ते चन्द्रसमम् ।
वीक्षे तं प्राणसमम् ।
भज बन्धो सुविवेकम् ॥ ध्रु० ॥

तमालिङ्ग् सस्नेहम् ।
भ्रातृविरह–कृशदेहम् ।
आदिशामि रामोऽहम् ।
वत्स मुञ्च अविवेकम् ॥ ध्रु० ॥

(५१)

भरतः—

दीननाथ ! दीनजने । किमकारणमकरुणोऽसि ॥ ध्रु० ॥

तव पदनखभावुकोऽस्मि ।
दास-दास-किंकरोऽस्मि ।
प्रभोऽन्यशरणे मयि
किमकारणमकरुणोऽसि ॥ १ ॥

साऽयोध्या त्वया विना ।
द्यौरिव खलु रविहीना ।
शोकार्ते प्रजाजने ।
किमकारणमकरुणोऽसि ॥ २ ॥

तव विरहे स्वप्राणान् ।
तातो बत विमुक्तवान् ।
मातृजनसुसान्त्वनेऽपि ।
किमकारणमकरुणोऽसि ॥ ३ ॥

यदि न चलसि समं मया ।
इह वसामि समं त्वया ।
शरणं मे त्वमेवाऽसि ।
किमकारणमकरुणोऽसि ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
113765 गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय हरिद्वार

(५२)

रामः—

भरत ! रघूणां रीतिरियम् ।
आर्याणां खलु नीतिरियम् ।। ध्रु० ।।

असुखकरं यदि मातुरीहितम् ।
अप्रियमपि वा पितुःसम्मतम् ।
प्राणैरपि तत्समनुपालनम् ।
कुलपुत्राणां वृत्तिरियम् ।। ध्रु० ।।

यथा नृपासनसमारोहणम् ।
तथा सहर्षं चिरवनगमनम् ।
गुरुवचनेन द्वयं समानम् ।
कर्मयोगिनां सुमतिरियम् ।। ध्रु० ।।

मम वनवासे न हि न हि दुःखम् ।
प्रियवनचरजनसहवाससुखम् ।
ऋषिमुनिबोध सुधापरिपानम् ।
सद्भाग्यानां नियतिरियम् ।। ध्रु० ।।

निवर्तस्व कुरु सुखेन राज्यम् ।
जनहितसत्रे भवतु तदाज्यम् ।
वर्धय रघुकुलयशोवैभवम् ।
सुकृतकर्मणां सुगतिरियम् ।। ध्रु० ।।

(५३)

भरतः—

देहि पादुके तव पूते ।
रघुकुलसुराज्याधिदेवते ।। ध्रु० ।।
नाहं राजा, त्वमेव राम ।
तवोपासना व्रतं परं मम ।
पूजनाय मे हे हृदयेश्वर ।
देहि पादुके तव पूते ।। ध्रु० ।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तव हि चामरे राजच्छत्रम् ।
सुवर्णासनं तथा पवित्रम् ।
तत्र स्थापयितुं जगदीश्वर ।
देहि पादुके तव पूते ।। ध्रु० ।।

रामराज्यपालको भवेयम् ।
राजभूषणं न धारयेयम् ।
मुकुटीकर्तुं किन्तु मस्तके ।
देहि पादुके तव पूते ।। ध्रु० ।।

तव प्रतीक्षाम् उपवनवासी ।
करिष्याम्यहं चिरमुपवासी ।
देहे प्राणानिह धारयितुम् ।
देहि पादुके तव पूते ।। ध्रु० ।।

(५४)

भरतवाक्यम् (भैरवी)

हे रघुनन्दन ! सुहितपरायण ।
अहितनिवारण पालय माम् ।
पालय माम् । परिपालय माम् ।। ध्रु० ।।

भीम-भवाम्भो-निधि-निर्मग्नम् ।
विपदुद् विग्नं धारय माम् ।
विपदुद्विग्नं धारय माम् ।। ध्रु० ।।

दुरितदवानलचटुलज्वाला—
ज्वलितशरीरं जीवय माम् ।
जीवय माम् । सञ्जीवय माम् ।। ध्रु० ।।

(वसन्ततिलका)

बाह्यान्तरं प्रकटमप्रकटं समस्तं
माङ्गल्यमस्य जगतो हि चराचरस्य ।
यद्विग्रहे प्रकटितं नवनीरदाभे
श्रीराम एष वितनोतु सदा शिवं वः ।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

लघूनामपि गौरवम्

★

ले. वैद्य :–रामस्वरूप शास्त्री, सम्पादकः, बालसंस्कृतम्, बम्बई-६

(१)

एकत्वमागता यान्ति महत्वं परमाणवः ।
लघवोऽपि महोदारां घटयन्ति वसुन्धराम् ॥

(२)

विन्दवो लघवो वारां बहोः कालात् परस्परम् ।
एकीभावत्वमापन्ना रचयन्ति सरित्पतिम् ॥

(३)

एकीभावत्वमापन्नाः कणा रेणो निरन्तरम् ।
घटयन्ति मरोः भूमिः सिद्धिरैक्ये व्यवस्थिता ॥

(४)

क्षणशः क्षणशो नित्यं गच्छन् मन्दैः पदैरपि ।
कालः करोति कल्पान्तं शक्तिरैक्येन जायते ॥

(५)

लघवस्तन्तवस्तूलात् सम्भिन्नास्तर्कु सन्निधौ ।
शीतवातातपान् हर्त्तुं साधयन्ति महापटान् ॥

(६)

स्वेषां लघूनि कर्म्माणि विकर्माणि पराणि च ।
घटयन्त्नि सुखं दुःखं सम्भिन्नानि नृणामिह ॥

(७)

सरघाणां पिपीलानां तृणानां च प्रयोजनम् ।
चिन्येद् वीक्ष्य मेधावी लघूनामपि गौरवम् ॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Heartiest Felicitations From :

The Kishore Trading Company Ltd.

Khaitan Bhawan, M. I. Road,
JAIPUR-1

Telephone : 73723 Gram : 'MADHAV'

Sole Selling Agents for Rajasthan
For
GLOSTER CABLES

Manufactured by :
M/s Fort Goster Industries Limited
(Cable Division)
31, Chowringhee Road, CALCUTTA

With Best Compliments
From

THE MAHINDRA Company Limited

Khaitan Bhawan, M. I. Road,
JAIPUR

DEALERS
For
"GLOSTER" CABLES AND WIRES.

आपके उद्योग को क्या चाहिये

- बिजली, जो राजस्थान में भरपूर है।
- खनिज, ऊन, मवेशियों की खाल, आदि-आदि उपलब्ध है।
- कच्चा माल जो यहां अतुल मात्रा में हैं।
- पानी, जिसकी कमी भी अब नहीं है।
- पूर्णतः विकसित औद्योगिक क्षेत्र भी है।
- उत्पादन के लिये अनुकूल वातावरण श्रेष्ठ है।
- ऋण-सुविधा के लिए द्वार सदा खुले हैं।
- अनेक सहूलियतें तथा सहायताओं की कमी नहीं है।

★ और भी कई ऐसे कारक हैं जिनके कारण आपका उद्योग सफल हो सकता है। ★

किसी भी जानकारी के लिए कृपया मिलिए या पत्र व्यवहार कीजिए :
उद्योग विभाग, राजस्थान औद्योगिक एवं खनिज विकास निगम, राजस्थान वित्त निगम
राजस्थान लघु उद्योग निगम—सभी निर्णायक एक स्थान पर :
उद्योग भवन, तिलक मार्ग, जयपुर—302005

(राजस्थान सरकार द्वारा प्रसारित)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कुर्वन्तु निर्वाचनम्

श्री कृष्णलाल शुक्ल
ब्रह्मा मार्ग १०५
जयपुर—२

अत्याचाररुजं नृतन्त्रहननं ह्यापातकालोद्भवं
दृष्ट्वातज्जन तन्त्र-रक्षण-भृतो मम्ले मनो:दु:खत: ।।
तन्नाशाय जयप्रकाशभिषजा सद्भेषजं चिन्तितम्
ह्येकीकृत्यदलानि पञ्च जनता नाम्ना दलं निर्मितम् ।।१।।

कांग्रेसं जनतादलेन दलितं निर्वाचकानां मतै:
साहस्त्रैश्च मतै र्विपत्प्रजननी कामं जिता सेन्दिरा ।।
चित्राऽऽसीद्धि महौषधे: परिणति: दृष्ट: प्रभावोबुधै:
नेतृत्वं तु मुरारजी करगतं स वैं जनै: स्वीकृतम् ।।२।।

कालिन्द्या: कलिपावने शुचितटे श्रीराजघाटे स्थितै:
सर्वै: सांसदसंघकै: ससलिलं भक्त्या प्रतिज्ञाकृता ।।
त्यक्त्वा द्वेषपरम्परां हृदयतो देशस्य सेवाव्रतं
स्वीकुर्मो जननायकस्य मिलिता मार्गंजनश्रेयसे ।।३।।

देशे राज्यपथे गृहे जनपदे ग्रामेषु केन्द्रेषुच
हर्षोल्लासभरै: प्रमोदजनितै र्नारीनरै र्बालकै: ।।
नेतारो जनतादले कुसुमवत् संगुम्फिता प्रेमत:
ज्योतिर्द: स जयप्रकाश मनुजो जेजीयतां कीर्तिमान् ।।४।।

देशेऽस्मिन् जनता दले मतिमतां निष्ठा दरीदृश्यते
नूनं देशमहो भविष्यति भवे सम्मानभाजं परम् ।।
एषाशा जनमन्दिरे तनुभृतामासीद्धि तस्मिन् क्षणे
ह्यस्माकं जनशासनं जयति तद्धिन्साहतार्ऽहिंसया ।।५।।

विद्वद्भिश्च सुगण्यमानमनुजै: पाश्चात्यदेशोद्भवै:
प्राजातान्त्रिकदेशवासिविबुधै: रुच्चस्वरैश्चीत्कृतम् ।।
धन्या भारतभू:, प्रजामतिवरा दूरं दृशा दर्शिनी
चण्ड्याश्चण्डप्रशासनं भयवहं निर्वाचने संहृतम् ।।६।।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

जानीते भुविकस्तदा सुमनसः शुल्काम्बराः सांसदाः
द्वेषं संदधते परस्परगतं नाशाय बद्धोद्यमाः ॥
निन्दन्तस्तु परस्परं कुचरितं नीतिं जनारक्षणीं
तेषां संसदि वैरवह्निकिरणा, ज्वालाधरा स्फूर्जिताः ॥७॥

विस्मृत्याशुवचो जनेषु कथितं निष्ठां दले स्थापितां
सत्यं तं शपथं स्वराज्यशासनविधौ यन्नीयते सांसदै. ॥
नोत्या विग्रहकारणं प्रजनितं प्राधान्यसंप्राप्तये
ह्यासीत्तेन दलं दृढं सुविपुलं द्वेषाग्निना निर्बलम् ॥८॥

लोलालोलसुदाम पाशपिहिता विद्वद्द्विषा वंचिताः
तेष्वेके जनतादलात् प्रमिलिता कांग्रेससंघैर्जनैः ॥
क्रुद्धो द्वेष परायणः प्रतिभटो लोके हरिर्नामधृक्
चक्रेऽन्यज्जनतादलं सुघटितं श्री राजनारायणः ॥९॥

अत्यन्तं करभारदूषितवपुर्युद्वार्षिकायव्ययं
लेखापत्रमहो विलिख्य विधितः संप्रस्तुतं संसदि ॥
चीत्कारो जनतासु येन विहितः सर्वाः प्रजाः क्रोधिताः
अर्थामात्यमहोदयः स चरणः किं याति नावोच्यताम् ॥१०॥

अर्थामात्यमहोदयस्य हृदये देदीप्यमानार्चिवत्
याऽऽकांक्षा महती प्रधानपदवीप्रात्यै स्थिता मूलतः ॥
सा हेतुर्जनतादलात् प्रगमने नूत्ने दले निर्मिते
नष्टा येन मुरारजी करतलात् शक्तिः प्रजाशासनी ॥११॥

त्यक्त्वा मूलपरंपरां विधियुतां स्वीकृत्य नूत्नं विधिं
नेता ह्यल्पमतस्य राष्ट्रपतिना मन्त्र्यर्थमाकारितः ॥
विश्वासो नहि तेन संसदि कदाप्याप्तस्ततो सांसदाः
क्रुद्धा राष्ट्रपते स्तदकृतिं निन्दुः सभायां वुधाः ॥१२॥

याया संघटिता घटेव घटना ह्यापातकालादनु
याभिर्भारतचन्द्रिका सुधवला कृष्णायिता साम्प्रतम् ॥
तासां चित्रमिदं मयाद्य खचितं लोकस्य संदृष्टये
लोका येन विचिन्त्य शान्तमनसा कुर्वन्तु निर्वाचनम् ॥१३॥

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रबन्धसम्पादकः

श्रीगिरिराजशर्मा
भारती-भवनं
बी १५, न्यू कालोनी, जयपुर-१

किञ्चिन्निवेदनम्

भगवत्कृपया भारती-संस्कृतमासपत्रिका विगत–एकोनत्रिंशद्वर्षेभ्यो निर्बाधगत्या प्राकाश्यते । राष्ट्रिय-स्वयंसेवकसंघस्य प्रचारप्रमुखा बाबासाहव-आप्टेमहोदयाः प्रवासार्थं राजस्थानमायाताः, तेषां प्रेरणया मया भारती-संस्कृतमासपत्रिकायाः प्रकाशनस्य निश्चयः कृतः । राजस्थानस्य-संस्कृतविदुषां सहकारेण पत्रिकाया रूपरेखा विनिर्मिता । विद्वत्प्रमुखाः श्रीमथुरानाथभट्ट-श्रीवृद्धिचन्द्रशास्त्री, श्रीस्वामिसुरजनदासः, श्रीहरिशास्त्री, स्वामिजयरामदासमहोदयाः समुपस्थिता आसन् । पूज्यबाबासाहबआप्टे-महोदया संस्कृतमासपत्रिकायाः प्रकाशनस्याग्रहं कृतवन्तः । जयपुरनगरमिदं संस्कृतस्य प्रमुखकेन्द्रमस्तीति निभाल्य चास्मादेव नगरात्पत्रिका प्रकाशयितव्या इति निश्चयः कृतः । ग्राहकाणामभावे कथं पत्रिका प्रचलिष्यतीति शंकायाः समाधानं आप्टेमहोदयानां शुभाशीर्भिः स्वयमेव सञ्जातम् ।

१९५० वर्षस्य दीपावलीतः पत्रिकेयं निरन्तरं प्राकाश्यते । पत्रिकेयं समस्ते देशे देववाण्या प्रचारप्रसारकरणे संलग्नाऽस्ति । विभिन्नेषु राज्येषु राज्यसर्वकारै स्तथा विद्वद्भि र्भृशमभिनन्दितेयं मासपत्रिका । केन्द्रियसर्वकारस्य तथा राजस्थानसर्वकारस्य विज्ञापनान्यपि पत्रिकायां नियमितरूपेण प्राकाश्यन्ते । सम्प्रति पत्रिकायाः ग्राहकसंख्या ३००० वर्तते । विविधस्तम्भैरलंकृता, सर्वजनोपयोगिसाम ी-संवलितेयं पत्रिका नियमितरूपेणप्रकाशनात् तथा सर्वविधसामग्रीसंवलितत्त्वाद् भृशमभिनन्द्यते पाठकैः

राजस्थानस्य संस्कृतलेखकाः कवय स्तथान्यप्रान्तस्था लेखकाः समभिनन्दनीयाः सन्ति येषां रचना भारत्यां प्राकाश्यन्ते च । संस्कृत-विद्वद्भ्यो विनम्रं निवेदनं प्रस्तौमि यत्ते स्वरचनाः सम्प्रेष्य देववाण्याः प्रसारे सहयोगं प्रकुर्युः । भारतीपत्रप्रकाशने चास्मत् प्रमुखाः सहयोगिनः सन्ति सम्प्रति राजस्थानस्य श्री-कलानाथशास्त्रिणः, श्रीरामगोपालशास्त्रिणः, श्रीपद्मशास्त्रिणः श्रीगंगाधरभट्टमहोदयाः, श्रीमती राजेश्वरीभट्टमहोदयाः । चान्य प्रान्तीयाः श्रीश्रीधरभास्करवर्णेकरमहोदयाः, श्रीदीनानाथशास्त्रिणः, श्रीनटराजशास्त्रिणः, श्रीरामस्वरूपशास्त्रिणः । एतेषां विदुषां रचनाः भारत्यां सततं प्राकाश्यन्ते ।

नाद्यत्वे युगे केवलं लेखसामग्रीभिः पत्रिकाप्रकाशनं सम्भवम् । विज्ञापनानुदानसाहाय्येन विना पत्रिकाप्रकाशनमसम्भवं खलु ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

केन्द्रियराज्यसर्वकारादतिरिक्तं व्यवसायिनः (श्रीसदाजीवतलालजी, बम्बई एवं वैद्यराज रामनारायणशर्मा झांसी) विज्ञापनद्वारा सततं सहयोगं प्रकुर्वन्ति । भारतीपत्रिकायाश्चाद्यावधि प्रकाशिता विशेषाङ्काः सन्ति—१-आरोग्याङ्कः, २-आयुर्वेदाङ्कः, ३—नेहरू स्मारिका, ४—लालबहादुरशास्त्रीस्मारिका, ५-महात्मागांधिस्मारिका, ६-श्रीअरविन्द-जन्मशताब्दीविशेषाङ्कः, ७—बंगजनमुक्तिसंग्रामविशेषांक, ८-शिवाजीजन्मशताब्दी विशेषांङ्कः ९—हनुमानप्रसादपोद्दारस्मारिका, १०-युगलकिशोरबिडलास्मारिका, ११-भट्ट-मथुरानाथस्मारिका, १२-गिरिधरशर्मचतुर्वेदीस्मारिका, १३-वृद्धिचन्द्रशास्त्री स्मारिका १४-हरिशास्त्रीस्मारिका, १५—भारतीयसंस्कृतिविशेषांक, १६—श्रीमातृजन्मशताब्दी-विशेषाङ्कः ।

अस्मिन्वर्षे पांडीचेरीनगर्यां विश्वसंस्कृत-प्रतिष्ठानस्य संस्थापना संजाता । प्रतिष्ठानस्य कार्यकर्तॄणां सम्मेलनं काश्यां काशिनरेशमहोदयानामाध्यक्षे सम्पन्नम् । एकादशप्रदेशाणां कर्मठाः संस्कृतकार्यकर्तारः सम्मेलनेऽस्मिन्समुपस्थिता आसन् । संस्कृतस्य प्रचारप्रसाराय किं किं कर्तुं शक्यते ? विषयेऽस्मिन् विस्तरशो विचारः समभूत् ।

भारतीमाध्यमेन विगतत्रिंशद्वर्षेभ्यो वयं संस्कृतस्य तथा भारतीयसंस्कृतेः प्रसाराय यत्किञ्चित्कर्तुमपारयाम तत्सर्वं भारतीय-संस्कृतेः समुपासकानां सहयोगेनैव । नववर्षारम्भे वयं भारतीसमुपासकानां तथा संस्कृतानुरागिणां पुनश्चाभिनन्दनं, सततसहयोगस्यापेक्षाञ्च कुर्मो येषां सहयोगेन भारती दिनानुदिनं प्रगतिपथारूढ़ा वेविद्यते ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

आयुर्वेद-स्तम्भः—

आयुः स्वरूपम्

वा० बा० श्रीनटराजशास्त्री, आयुर्वेदाचार्यः. त्रिरुचिरापल्ली

आयुर्वेदस्य वेदवत् अपौरुषेयत्वं प्रमाणैः निरूपितम् । अथ आयुर्वेदस्य व्युत्पत्तिः अधुना प्रतिपाद्या । तत्र शास्त्रस्य अभिधानवाचके आयुर्वेदपदे पूर्वस्य 'आयुः' पदस्य अर्थः प्रथमं ज्ञातव्यः । ननु आयुः शब्दार्थः लोके सुप्रसिद्धो हि शरीरप्राणवाय्वोः संयोगः आयुः जीवितं (Life) इति । किमायुः शब्दस्यापि पृथक् अर्थो वर्णनीयः ? सत्यं न वर्णनं आवश्यकं लोकरीत्या, आयुर्वेदशास्त्ररीत्या तावत् वर्णनीयमेव, यतः आयुर्वेदे आयुः पदं बहुपदार्थसंयोगविशेषे परिभाषितमस्ति । न केवलं प्राणवायु-स्थूलशरीरमात्रसंयोगे आयुः पदं प्रयुक्तम् ।

तदाह चरकः—

" शरीरेन्द्रियसत्वात्मसंयोगो
धारि जीवितम् ।
नित्यगश्चानुबन्धश्च
पर्यायैरायुरुच्यते ।।"
(च० सू० १-४-४२)

अत्र शरीरशब्देन स्थूलं सूक्ष्मं उभयमपि ग्राह्यम्, इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च, सत्वं मनः अन्तकरणमिति यावत्, आत्मा चैतन्यवान् जीवः, इत्येतेषां समेषां अविद्योपहितस्य जीवात्मनः अदृष्टकर्मनिमित्तः संयोग एव "आयुः" इति व्यपदिश्यते । "शरीरेन्द्रियसत्वात्मसंयोगः" इत्येतत् आयुषः स्वरूपलक्षणवाचि । "धारि, जीवितं, नित्यगश्च" अनुबन्धश्च, इति चत्वारि पर्यायपदानि आयुषः तटस्थलक्षणवाचकानि । पर्यायैरेव लक्षणनिर्वचनं सर्वतन्त्रेषु प्रसिद्धम् ।

पर्यायपदप्रयोजनमाह चरकः—

"पर्यायवचनं ह्यर्थविज्ञानायोपपद्यते इति ।"
(च० सू० १२-४१)

अयमर्थः आयुर्लक्षणवाचकः पर्यायपदानाम्—

" धारि " धरति ध्रियते अनेन इति वा धारि, शरीरेन्द्रियसत्वात्मनां संयोगस्य धारणात् आयुः धारि इत्युच्यते ।

'जीवितं"—आत्मनो लिङ्गानि प्राणान् 'जीवयति' इति ।

"नित्यगः"— मृतौ स्थूलशरीरस्य स्वयोनौ भूतपञ्चके अप्ययात् परमपि, आत्मनः संयुक्तं सूक्ष्मशरीरमपि धारयन् जीवयन् नित्यदा अनुगच्छति शरीरेन्द्रिसंयोगः इति नित्यगः ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

अनुबन्धः एनं जनिमृतिषु अपरापरसूक्ष्म-स्थूलशरीरेषु शरीरिणं यावन्मुक्ति अनुबध्नाति एष संयोगः इति अनुबन्धः।

इदमिह बोद्धव्यम्–

शरीरं द्विविधं भवति स्थूलं सूक्ष्मं इति। उभयमपि पाञ्चभौतिकम्। तत्र स्थूलशरीरं प्राणिनां जन्मकाले उत्पद्यते, मरणकाले स्वयोनौ भूतपञ्चके अप्येति। सूक्ष्मशरीरं मनश्च तावत् आत्मनि अमरधर्मिणि सदा समवेतं सत्, प्राणिनां जनिमृतिषु स्थूलशरीरमिव न जायते न म्रियते. किंतु मनः सूक्ष्मशरीरं च जीवात्मना सहैव संयुक्तमेव सत्, जीवस्य स्थूलदेहान्तरगमनावसरे आतिवाहिकं च भवति। किञ्च, पाञ्चभौतिकसूक्ष्मशरीरादेव पाञ्चभौतिकस्थूलशरीरस्य परिणामः इति च आयुर्वेदसिद्धान्तः। एष एव सिद्धान्तो वेदान्तदर्शनेऽपि।

अतः "शरीरेन्द्रियसत्वात्मयोगः—आयुः" इति उक्तलक्षणं आयुः लौकिकदृष्ट्या प्रतीयमानमिव, न केवलं वर्त्तमानशरीरस्य जीवितकालावधिकं भवति, किन्तु वर्त्तमानवर्त्तिष्यमाणजन्मनां स्थूलसूक्ष्मशरीरानुबन्धि यावन्मुक्ति अनुगच्छन् संयोगविशेषः इति शास्त्रदृष्टं तत्त्वं बोद्धव्यम्। (क्रमशः)

सुखी जीवन के लिए—

बैद्यनाथ दवाएँ

हमारे यहां की निर्मित उच्चकोटि की औषधियों को अपने स्वास्थ्य की
रक्षा हेतु हमेशा प्रयोग करें, प्रत्येक ऋतु के आसव, अरिष्ट रस,
भस्मों का प्रयोग देश के कोने कोने में बैद्यनाथ औषधियों
के मिलने के लिए पांच बृहत् निर्माण-शालाएं–
झांसी, कलकत्ता, नागपुर, पटना और इलाहाबाद (नैनी)
६५० से अधिक विशिष्ट एजेन्सी व
६५ हजार से अधिक एजेन्सियां

श्रीबैद्यनाथ आयुर्वेद भवन लिमिटेड

भारत का आयुर्वेदिक औषधियों का सबसे बड़ा कारखाना
गुसाईपुरा, झांसी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

विश्व-वार्ता:—

लेखकः श्रीविश्वदर्शी

नोबेलविश्वपुरस्कारो भारतीय-महिलायै

स्वीडनदेशीयेनैकेनोद्योगपतिना वैज्ञानिकेन, १९०१ ईशवीये वत्सरे संस्थापितो नोबेल-पुरस्कार-निधिः प्रतिवर्षं भौतिकविज्ञान-रसायन-चिकित्सा-शान्ति-अर्थशास्त्रक्षेत्रेषु समुल्लेखनीयानिकार्याणि षड्भिः पुरस्कारैः पुरस्करोतीति विदितमेव भवेत् पाठकानाम्। प्रायो षोडषलक्षभारतीय-मुद्रामूल्यमितः प्रत्येक-पुरस्कार-राशिः। विश्वस्मिन् शान्ति-सद्भाव-समाजसेवादिकार्येषूल्लेखनीयं योगदानं कृतवते जनाय देयः नोबेलशान्तिपुरस्कारोऽस्मिन् वर्षे भारते निवसन्त्यै ख्रिस्तीयसंन्यासिन्यै मदर टेरेसा इत्याख्यायै प्रदास्यते इति घोषितम्। मदर टेरेसा यद्यपि अल्बानिया (दक्षिणयुरोप) देशे जन्म लब्धवती तथापि तस्याः कार्यक्षेत्रं प्रारम्भत एव भारतमभूत्। कलिकातायां परोलक्षमुद्राव्ययेन सेयं साधन-हीनानामनाथानां, रुग्णानामसमर्थानां च मानवानां निःशुल्कसेवायै महान्तं सेवाश्रमं परिचालयति यस्य बह्वः शाखा देशे प्रसृताः। अस्मिन् महति पुण्यकार्ये शतशो जनाः स्वेच्छयाऽऽर्थिकयोगदानं कुर्वन्ति।

पुरस्कार-समाचारं श्रुत्वापि टेरेसया तदिदमेवोक्तं यदयं पुरस्कारो निर्धन-निःसहायानां संमान एव येषां सेवायै मया समस्तं जीवनं समर्पितमस्ति। तमिमपि राशिं सेयं सेवाकार्येऽस्मिन् विनियोक्ष्यतीति स्पष्टमेव, यतः परिव्राजिकाया अस्या न कोऽप्यन्यः परिवारः स्वार्थो वा।

पाकिस्ताने निर्वाचनस्थगनम्

पाकिस्तानीयेन सैनिक-प्रशासकेन जनरल जियाउल हक इत्याख्येन सपद्येव घोषितं यत्तेन पूर्वं या घोषणा महानिर्वाचनस्यकृताऽभूद् (यत्तत्र महानिर्वाचनं शीघ्रमेव कारयिष्यते), तस्य स्थगनं निश्चितम्। तदनन्तरं प्रायस्त्रिशत-राजनैतिकनेतारो निगृहीताः। एवं विधैर्लक्षणैस्तत्र जनतन्त्रस्य भविष्यदनिश्चितमेव संजातमस्ति।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सुरा वै मलमन्नानां, पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ।।

सुरा (शराब) अन्न का मल है। मल को पाप कहते हैं। मल-मूत्र जैसे अभक्ष्य पदार्थ है वैसे ही ब्राह्मण-क्षत्रिय और वैश्य आदि सुरा (शराब रूपी मल को न पीवे—क्योंकि मल-मूत्र तो शूकर (सूअर) आदि पशु ही खाते हैं। मनुष्य नहीं।

पंजाबी चन्दू हलवाई करांचीवाला

प्रधान कार्यालय

१८५ बालकेश्वर रोड, तीन बत्ती, बम्बई–६

दूरभाष—३६३६२५, ३६४७६५

स्थापना—१८९६ शाखायें :—

शाखायें	दूरभाष	शाखायें	दूरभाष
(१) जवेरी बाजार	३१३७२६	(६) वरली नाका	३७२९९६
(२) ग्रान्टरोड	३५१७८०	(७) सायन सर्कल	४७३८८९
(३) कुलाबा	२१३८१३	(८) ठाकुरद्वार	३५५६८३
(४) दादरा टी० टी०	४४२०१२	(९) घाटकोपर-वेस्ट	५५२३८०
(५) सूर्योदयस्टोर्स, चर्चगेट	२९१९७	(१०) अकबर अलींसफोर्ट	२५३९२१-२२

कारखाना : चन्दू भवन, ग्रान्टरोड, बम्बई-७ दूरभाष–३७२६२८ और ३७०७३३

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नारी-स्तम्भः

डाक्टर-श्रीमती—राजेश्वरीभट्टमहोबया
लालबहादुरशास्त्री महाविद्यालयः, जयपुरम्

शिशूनाँ शिक्षारम्भः

शिशूनां सर्वप्रथमो विद्यालयो गृहमेव वर्तते। माता च तस्य प्रथमा शिक्षिका। शिशवः सामाजिकं सम्बन्धं स्थापयितुं शिक्षालयं गच्छन्ति। वर्तमानकाले शिक्षाजगति बालनिकेतनादीनां प्रमुखं स्थानम्। ऐतेषु विद्यालयेषु शिशवोऽध्ययनार्थमेव न गच्छन्ति अपितु तत्र सवयस्यैः शिशुभिः सह क्रीडन्ति सम्पर्कं स्थापयन्ति च। विविधाभिः क्रीड़ासामग्रीभिः कन्दुकादिभिरात्मनोऽदृश्यशक्तीनां विकासं ते कुर्वन्ति। तत एव ते प्रेमाणं, सहयोगं सम्मानञ्च जानन्ति। जननीनामिदं कर्तव्यं वर्तते यत्ताः शिशूनां मनसि विद्यालयस्य कृते आदरभावनाः शिक्षयेयुः। बालानां मनसि एतादृशी भावना समुदिता भवेत् यया सः स्वेच्छया प्रसन्नेन चेतसा विद्यालयं गन्तुं प्रक्रमेत। विद्यालयेषु गृहवत् वातावरणं भवति। तत्रानेकाः शिक्षिकाः मातृवद्व्यवहरन्ति। बालैः सहक्रीडनस्य रमणीय अवसरस्तत्र वर्तते। यदि केनापि कारणेन शिशुस्तत्र गन्तुं नेच्छेत्तर्हि तस्य कारणं ज्ञात्वा समाधानं कर्तव्यम्। बलात् प्रेषणेन बालकस्य मनसि अरुचिः समुदेष्यति। बालकस्य प्रत्यावर्तनसमये माता गृहे एव तिष्ठेत्। तस्य वार्ताः श्रोतव्याः। काले-काले तस्य कार्याणां प्रशंसा कर्तव्या प्रोत्साहनेनाभिनन्द्यश्च सः। एवं शिशूनां विकासः स्वयमेव सम्पत्स्यते।

बच्चों का सबसे पहला विद्यालय घर ही होता है और माता उसकी प्रथम शिक्षिका होती है। किन्तु सामाजिक सम्बन्ध की स्थापना भी जीवन में आवश्यक है अतः उनका शिक्षालयों में प्रवेश भी आवश्यक है। आजकल शिक्षाजगत् में बालनिकेतन, बालमन्दिर आदि का विशेष महत्व है। इन विद्यालयों में बालक पढ़ने के लिए ही नहीं जाते अपितु वे वहां शिष्टाचार भी सीखते हैं। वहां वे बराबर के साथियों के साथ मिलते हैं खेलते हैं। खेल के उपकरणों से वे अपनी अदृश्य शक्तियों का विकास भी करते हैं तथा प्रेम, सहयोग और सम्मान की भावना भी उन्हें वहां मिलती हैं। माता का कर्तव्य है कि वे बालकों के मन में विद्यालय के प्रति आदर भावना सिखावें। उनमें ऐसी भावना उत्पन्न हो कि जिससे वें हंसते हुए विद्यालय जायं। उन्हें सिखायें कि वह भी घर ही है। वहां शिक्षिकाएँ माता के समान ही स्नेह करती हैं। वहां खेलने के लिए बड़ा अच्छा अवसर है। यदि कोई बालक वहां नहीं जाना चाहता तो उसका कारण जानकर उसका समाधान

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

कीजिये । बलपूर्वक विद्यालय भेजने से बालक में अरुचि उत्पन्न होगी । शिशु के घर लौटने के समय घर पर उसकी माँ को अवश्य होना चाहिये । उसकी हर बात सुननी चाहिये तथा प्रत्येक अच्छी बात की प्रशंसा करनी चाहिये । उससे उसका उत्साह बढ़ेगा और वह स्वस्थ वातावरण में अपना अध्ययन आरम्भ कर सकेगा ।

—

MANGALORE GANESH BEEDIES
Made out of the Finest Materials Smokers
cannot afford to miss them
Daily Sales Excreed 8 Crore Beedies
Head Office :
MANGALORE GANESH BEEDI WORKS
VINOBA ROAD, MYSORE-570/005
Telephone : 20241 Telegrams : "AROMA"

संकोच मत कीजिए :
परिवार को छोटा रखने का उपाय जानना, उन्हें काम में लेना और अपने मित्रों को इसके लिए प्रेरित करना यह तो राष्ट्र के प्रति आपकी सबसे बड़ी सेवा है ।
झिझिकिए नहीं :
स्वेच्छा से चुनिए अपने परिवार को सीमित रखने का कोई
एक गर्भ निरोधक उपाय :
❖ खाने वाली गोलियां ❖ लूप ❖ कापर टी ❖ निरोध
नसबन्दी का सरलतम ऑपरेशन :
निःशुल्क परामर्श और सेवा सुविधाओं के लिए सम्पर्क करें :
❖ समस्त प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र ❖ समस्त मातृ एवं शिशु कल्याण केन्द्र
❖ समस्त सरकारी अस्पताल ❖ समय समय पर आयोजित शिविर
सहयोग राशि :
महिला नसबन्दी—150/- रुपये तथा 20 रुपये भोजन व्यय कुल 170/- रुपये
पुरुष नसबन्दी —150/- रुपये तथा 5 रुपये भोजन व्यय कुल 155/- रुपये
नसबन्दी के लिए प्रेरितकर्ता को प्रति केस 15 रुपये प्रोत्साहन राशि
चिकित्सा स्वास्थ्य एवं परिवार कल्याण निदेशालय राजस्थान

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

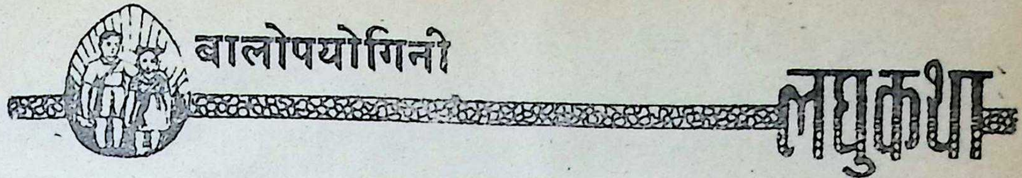

मनसश्चेन्द्रजालम् [पेरूदेशस्य श्रेष्ठकथा]

श्री "पद्म" शास्त्री
128 मुक्तानन्द नगर, गोपालपुरा रोड़, जयपुर

पुरा पेरुदेशे एकः शक्तिशाली राजा राज्यमकरोत् । सुदूरं यावत्तस्य साम्राज्यं प्रसृतमासीत् । सन्देशवाहका राजद्वारमागत्य सर्वं वृत्तमसूचयन् । हुलाचीनामकश्चरो राज्ञो विश्वासपात्रमासीत् । वीरोऽयं हुलाची दयालुश्चासीत् । मार्गे स यदा दीनानपश्यत्तदा तेषां सेवायां संलग्नोऽभवत् तदा स नृपस्य महत्त्वपूर्णं सन्देशमपि व्यस्मरत् । अनधिगते सन्देशे हानिरप्यजायत ।

तस्येदृशीमवस्थाँ विलोक्य राजा तस्मै ह्यकुप्यत् । नृपस्तं न्यबोधयत्-सन्देश-प्रेषणे यदि विलम्ब स्यात्तर्हि स दण्डभाग्भविष्यति हुलाची तूष्णीमेव स्थितः परं स्वभावपरिवर्तनं कर्तुं नाशक्नोत् । एकदा नृपस्य सन्देशं नीत्वा स यावद्गच्छति तावन्मार्गे निश्चेतनः कश्चिज्जनः पतितश्चास्ते । इच्छन्नपि स राज्ञो नियमं संस्मृत्य

बहुत पहले पेरू देश में एक शक्तिशाली राजा राज्य करता था। उसका साम्राज्य बहुत दूर तक फैला हुआ था। सन्देशवाहक राज दरबार में आकर सभी सूचनाएं दिया करते थे। हुलाची नाम दूत राजा का विश्वासपात्र था। वीर हुलाची बड़ा दयालु था। हुलाची जब मार्ग में दीनों को देखता था तब उनकी सेवामें लग जाता था और वह राजा के महत्त्वपूर्ण सन्देश भूल जाता था। सन्देश न मिलने पर हानि भी हो जाती थी।

हुलाची की ऐसी हालत देखकर राजा उसके लिए क्रोध करने लगा। राजा ने उससे कहा–यदि सन्देश भेजने में विलंब होगा तो हुलाची को दण्ड दिया जायेगा। हुलाची चुप ही रहा परन्तु वह अपना स्वभाव परिवर्तन नहीं कर सका। एक बार वह राजा के संदेश को लेकर जब गया तब मार्ग में कोई व्यक्ति बेहोश पड़ा था। चाहता हुआ भी राजा के

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

चाग्रे प्राचलत् । एकदा राज्ञः सन्देशं नीत्वा स पर्वतमार्गेण गच्छन्नासीत् । वर्षा प्रारभत । सम्मुखमेव वृद्धामेकां प्रस्खलन्तीमपश्यद् हुलाची । प्रस्तर-खण्डाघातेन वृद्धा निश्चेतना सञ्जाता यदि स वृद्धायाः सेवां करोति तर्हि सन्देशप्रेषणे विलम्बो जायते परं यावद् वृद्धा स्वस्था भविष्यति तदैव गमिष्यामीति स निश्चिकाय ।

हुलाची तत्रैव वृद्धायाः कृते ह्युटजमेकमरचयत् तस्याः प्राथमिकीं चिकित्सां कृत्वा तां स्वस्थां विधाय स चाग्ने प्राचलत् । वृद्धा तमाशिषा चाभ्यनन्दत् । सन्देशप्रेषणे विलम्बेन हुलाची मनसि कान्दिशीकः सञ्जातः । नृपस्याज्ञया हुलाची महोदयस्य देशान्निर्वासनपि कृतम् । हुलाची तस्मान्निर्गतः । कन्दमूलफलानि भुक्त्वा स्वोदरं प्रपूरयति । दुःखिनं विलोक्य तत्सेवायां संलग्नो भवति । एकदा वने भ्रमन् स ह्युटजमेकमपश्यत् । बुभुक्षितः स तस्मान्निःसरन्तीं वृद्धामेकामपश्यत् । सा सैव वृद्धा चासीत् यां प्रस्खलन्तीं चारक्षत् । वृद्धा तं पर्यचिनोत् सा तं भोजनमकारयत् । भुञ्जन् तस्य लोचने चाश्रुपूर्णे सञ्जाते यतो हि तेन बहुदिनानन्ततं स्वोदरं प्रपूरितम् ।

संदेश को लेकर पहाड़ी मार्ग से जा रहा था । वर्षा आरम्भ हो गई । उसने एक वृद्धा को फिसलते हुए देखा । पत्थरों की चोट लगने से वह वृद्धा बेहोश हो गई । यदि हुलाची वृद्धा की सेवा करता है तो संदेश भेजने में विलम्ब होता है परन्तु जब तक वृद्धा स्वस्थ नहीं होती तब तक मैं नहीं जाऊंगा—उसने यह निश्चय किया ।

हुलाची ने वहां वृद्धा के लिए एक झोपड़ी बनाई । उसकी प्राथमिक चिकित्सा करके, उसको स्वस्थ करके वह आगे चल दिया । वृद्धा ने उसको आशीर्वाद देकर, अभिनन्दन किया । सन्देश भेजने में विलम्ब होने से हुलाची मन में भयभीत हो गया राजा की आज्ञा से हुलाची को देश निकाला दे दिया गया । हुलाची वहां से निकल गया । कन्द-मूल-फल खाकर वह अपना पेट भरा करता था । दुःखी व्यक्ति को देखकर वह उसकी सेवा में लग जाता है । एक बार उसने वन में घूमते हुए एक झोपड़ी को देखा । भूखे हुलाची ने उस झोपड़ी से निकलती हुई वृद्धा को देखा । वह वृद्धा वही थी जिसे हुलाची ने फिसलते हुए उसे बचाया था । वृद्धा ने उसे पहचान लिया तथा उसने उसे भोजन कराया । वह हुलाची जब भोजन कर रहा था तो उसकी आंखों में आंसू आ गये क्योंकि उसने बहुत दिनों के बाद पेट भर भोजन किया था ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदनन्तरं वृद्धा तस्मै पादत्राणं प्रायच्छत्, आश्चर्यचकित हुलाचीं वृद्धा प्राह-अहं चैन्द्रजालिकी, परोपकारपरायणां, स्वार्थरहितं, जनं चिन्वन्ती त्वामद्याविन्दम् । सज्जनस्त्वं पादत्राणं परिधाय यत्रकुत्राप्युड्डीय गन्तुं समर्थो भविष्यति । हुलाची वृद्धां धन्यवादान् वितीर्य समुड्डीय राज्ञः पार्श्वमापेदे । नृपस्तं पुनः सन्देशवाहककार्ये नियोजयामास । स क्षणेनैव पादत्राणं परिधाय सन्देशं प्रैषयच्चानयच्च । तस्य कार्येण नृपति भृशं तुतोष ।

तदन्तर उस वृद्धा ने उसे जूते दिये। आश्चर्य में पड़े हुए हुलाची को वृद्धा ने कहा—मैं जादूगरनी हूं, परोपकार में लगे हुए, स्वार्थरहित, व्यक्ति को ढूंढ़ रही हूँ, आज मैंने तुम्हें प्राप्त कर लिया है। तुम सज्जन हो, इन जूतों को पहनकर तुम जहां चाहो वहां उड़कर जा सकते हो हुलाची ने वृद्धा को धन्यवाद दिया और उड़कर राजा के पास पहुँच गया। राजा ने पुनः उसे संदेशवाहक के कार्य में नियुक्त कर दिया। हुलाची क्षणभर में ही जूते पहनकर संदेश लाता और ले जाता था। उसके इस कार्य से राजा वहुत प्रसन्न हुआ।

एकदा हुलाची समुड्डीयागच्छत् । सहसा रक्तरञ्जितं जनमधो विलोकयामास । हुलासी तस्य प्राथमिकीं चिकित्सां विधाय पुनश्चाग्रे प्राचलत् । विलम्बे सञ्जाते नृपस्तमदण्डयत् । हुलाची व्यचारयत् अहं स्वकार्यं करिष्यामि, रिक्तसमये दीनानां सेवाञ्च । एकदा स समुड्डीय गच्छन्नास्ते सहसा तेन विलोकितं यत्स भूमाववातरत् । स पुनरुड्डयितुं चिचेष्ट परं साफल्यं नाप । स व्यचारयत् पादत्राणस्य प्रभावः परिसमाप्तः सदैव सा वृद्धा प्राकटत प्राह च-नैतत् सम्भवति । सा स्वयं पादत्राणं परिधाय समुड्डयितुं लग्ना । परं हुलाची नोड्डयितुं शशाक । वृद्धा प्राह-अपि रहस्यमेतत् ।

एक बार हुलाची उड़कर जा रहा था। अचानक उसने नीचे देखा कि एक व्यक्ति खून से सना हुआ पड़ा है। हुलाची उसकी प्राथमिक चिकित्सा करके फिर आगे चल दिया। विलम्ब हो जाने पर राजा ने उसे दण्ड दिया। हुलाची ने विचार किया—मैं अपना कार्य करूंगा, खाली समय में दीनों की सेवा करूंगा। एक बार वह उड़कर जा रहा था कि उसने अचानक देखा कि वह भूमि पर उतर रहा है। उसने फिर उड़ने की चेष्टा की परन्तु वह सफल नहीं हो सका। उसने विचार किया—जूते का प्रभाव समाप्त हो चुका है। उसी समय वह वृद्धा प्रकट हुई और कहने लगी—यह नहीं हो सकता। वह स्वयं जूते पहनकर उड़ने लगी, परन्तु हुलाची नहीं उड़ सका। वृद्धा ने कहा—क्या इसमें कोई रहस्य है ? तब हुलाची

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

तदैव हुलाची सम्मुखमपश्यत् यदेकः कपोतो रक्तरञ्जितो भूमौ पतितः। दयार्द्रः स तस्य प्राथमिकीं चिकित्सामकरोत्। पुनः पादत्राणं परिधाय हुलाची समुड्डीय गतः। सहसा हुलाची भूमाववततार। वृद्धायाः पादत्राणं तस्यै प्रायच्छन्प्राह मातरिदं पादत्राणं नाहमभिलषामि। विस्मिता वृद्धा प्रावोचत्-कथं वत्स? हुलाची प्राह–अद्याहमविदम् यदहं कथमुड्डीय गतः। यदाहं मनस्यकरोम्–रक्तरञ्जितं कपोतं विहाय समुड्डयनाय तदाहं नोड्डयितुं शशाक। मदीयं मनः कपोतं प्रति संसक्तमासीत्। अधुनाहं पादत्राणेन विनाऽपि कार्यमेतत्कर्तुं प्रभवामि।

प्रहसन्ती वृद्धा प्राह वत्स–समुचितं ते कथनम्। मनोबलसम्मुखे न कापि शक्तिः प्रभवति। त्वं निरन्तरं दीनानां सेवां कुरु तेन ते कल्याणं संपत्स्यते। तदाप्रभृति हुलाची सर्वाणि कार्याणि विहाय परोपकरणे संलग्नः। अद्यापि स दीनान् सेवते, अजरामरो देववद् हुलाची लोकेऽस्मिन् तिष्ठतीति पेरूनिवासिनां विश्वासः।

ने सामने देखा कि एक कबूतर रक्त से रंगा हुआ पृथ्वी पर पड़ा है। दयालु हुलाची ने उसकी प्राथमिक चिकित्सा की। पुनः जूते पहन कर हुलाची उड़कर चला गया। अचानक हुलाची भूमि पर उतर गया। वृद्धा के जूतों को उसे देते हुए हुलाची ने कहा– हे मातः! मुझे इन जूतों की इच्छा नहीं है। आश्चर्य में पड़ी हुई वृद्धा ने कहा–क्यों पुत्र? हुलाची ने कहा—मैंने जाना कि मैं कैसे उड़ गया था। उसने मन में विचार किया–खून से सने हुए कपोत को छोड़कर मैं उड़ना चाहता था तब मैं उड़ नहीं सका। मेरा मन कबूतर में लगा हुआ था। अब मैं जूते के विना भी यह कार्य कर सकता हूं।

हंसती हुई वृद्धा ने कहा–पुत्र! तुम्हारा कहना ठीक है। मनोबल के सामने कोई शक्ति नहीं टिक सकती है। तुम निरन्तर दीनों की सेवा करो जिससे तुम्हारा कल्याण हो सके। उस दिन से हुलाची ने सभी कार्य छोड़ दिये और वह परोपकार करने में लग गया। आज भी वह दीनों की सेवा करता है। अजर-अमर-देवताओं की तरह हुलाची आज भी इस लोक में परोपकार कर रहा है पेरू देश के निवासियों का यह विश्वास है।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

National Engineering Industries Limited

JAIPUR

Manufacturers

OF

BALL & ROLLER BEARINGS TAPERED ROLLER BEARINGS

STEEL AND ALLOY STEEL CASTINGS

STEEL BALLS

AND

AXLE BOXES FOR RAILWAY ROLLING STOCK

राजस्थान में कहीं भी किसी भी जगह उद्योग लगाएं

राजस्थान वित्त निगम

द्वारा

उद्योग संस्थापन हेतु 15 प्रतिशत अनुदान

- ग्रामीण औद्योगिक परियोजना एवं अन्य परियोजनाओं के अन्तर्गत रु० 2,000/– से रु० 30,00,000/– तक लम्बी अवधि के लिये रियायती शर्तों पर ऋण सुविधाएं ।
- विदेशों से यन्त्र संयन्त्र आयात करने हेतु भी निगम द्वारा विदेशी विनिमय ऋण सुविधा ।
- औद्योगिक दृष्टि से 16 पिछड़े जिलों में विशेष सुविधाए :—
- ब्याज दर में आधा प्रतिशत से डेढ़ प्रतिशत तक की रियायत ।
- स्वयं के अंशादान में ढाई प्रतिशत की रियायत ।

  ऋण वापसी की अवधि में 2 साल की रियायत ।
- अनुसूचित जाति, जनजाति, तकनीशियनों तथा समाज के कमजोर वर्गों के उद्यमियों को प्राथमिकता । कृपया विस्तृत जानकारी के लिये सम्पर्क करें ।

दूर-मुद्रण 36–377 टेलेक्स
दूरभाष : पी० बी० एक्स०
62084–87

राजस्थान वित्त निगम
उद्योग भवन, तिलक मार्ग,
सी-स्कीम, जयपुर-302005

: : शाखा कार्यालय : :

जयपुर, जोधपुर, अलवर, उदयपुर अजमेर, कोटा, श्रीगंगानगर, बांसवाड़ा, नागौर, पाली, भीलवाड़ा, चूरू, टोंक, झालावाड़, सीकर, बीकानेर व भरतपुर ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

राजस्थान आवासन बोर्ड

द्वारा

सामान्य पंजीकरण की घोषणा

राज्य के 26 शहरों में सामान्य पंजीकरण योजना दिनाङ्क 1-10-79 से 15-1-80 तक लागू की गई है।

जयपुर, अजमेर, बीकानेर, जोधपुर, उदयपुर, भीलवाड़ा भरतपुर, चित्तोड़गढ़, कोटा, पाली, अलवर, बारां, व श्रीगंगानगर में आवासन मण्डल का निर्माण कार्य पहले से ही चल रहा है।

झुंझनू, सीकर, किशनगढ़, बालोतरा, बांसवाडा, ब्यावर, जैसलमेर, टोंक, सवाईमाधोपुर, झालावाड व रामगंज मण्डी के 200 आवेदन पत्र प्राप्त होने की दशा में निर्माण कार्य प्रारम्भ किया जायगा।

पंजीकरण के लिए निर्धारित आवेदन पत्र व
निर्देश पुस्तिका प्राप्ति का स्थान :—

1. बोर्ड के मुख्यालय से 1/- रुपया नकद देकर या 4/- रुपये का क्रास पोस्टल आर्डर, मनीआर्डर द्वारा।
2. जिन शहरों में निर्माण कार्य चल रहा है वहां के स्थानीय अभियन्ता कार्यालय से।
3. जिन शहरों में निर्माण कार्य प्रारम्भ करने की योजना है वहां के नगर पालिका कार्यालय से।

विशेष जानकारी के लिए सम्पर्क सूत्र—

सचिव
राजस्थान आवासन बोर्ड
सी—38, भगवानदास रोड़,
जयपुर।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

नगर परिषद, जयपुर

नगर परिषद, राजस्थान की राजधानी गुलाबी नगर जयपुर की सफाई बनाये रखने हेतु आपके सहयोग की अपेक्षा पर निम्नलिखित नियमों के पालन का अनुरोध करती है ।

१. कैले के छिलके, सिगरेटके टुकड़े घर मकान अथवा दुकान का कूड़ा कचरा आम रास्ते में न फैंके ।

२. बच्चों को नालियों एवं सडकों पर टट्टी नहीं बैठावें । नाले परनालों को कस्सी करवावें एवं गंदे पानी का निकास गटर अथवा शोकपिट में करवावें ।

३. मवेशियों को पालने के लिए परिषद का लाइसैंस लेवें एवं मवेशी सड़कों पर नहीं बांधे । उन्हें आवारा नहीं छोड़ें ।

४. पुराने तहारतों को फ्लश के तहारतों में परिवर्तित करावें । इस हेतु परिषद द्वारा दिये जा रहे अनुदान का लाभ उठावें ।

५. दरवाजों व दीवारों पर किसी प्रकार के इश्तिहार नहीं चिपकावें ।

६. परिषद के बकाया गृहकर का भुगतान कृपया तत्काल करें ताकि विकास कार्य द्रुतगति से कराये जा सकें ।

हरिशंकर शर्मा	एल० के० चतुर्वेदी	एस० डी० मदान
आयुक्त,	आयुक्त,	प्रशासक,
नगर परिषद, जयपुर ।	नगर परिषद, जयपुर ।	नगर परिषद, जयपुर

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

113765

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रदेश के 3220122 विद्यार्थियों के

शैक्षिक लाभार्थ

कक्षा 1 से 8 तक की पाठ्यपुस्तकों के

* लेखन, सम्पादन व प्रकाशन के उन्नयन हेतु निरन्तर अनुशीलन
* मुद्रण तथा प्रकाशन में गुणवत्ता के विकास हेतु सतत प्रयत्नशील
* नियन्त्रित एवं निर्धारित मूल्य पर पाठ्यपुस्तकें उपलब्ध कराने में संलग्न

तथा

* शिक्षा की प्रगति एवं प्रसार के लिए

कृत-संकल्प

सत्र 1979-80 में मण्डल ने नवम्बर तक लगभग

रु 1, 18, 19, 227 = 00 की 54, 03, 735 पुस्तकें

छात्रों को समय पर उपलब्ध कराई ।

राजस्थान राज्य पाठ्यपुस्तक मण्डल

पुरोहितजी का बाग, एम. आई. रोड, जयपुर-1

तार – बुकबोर्ड　　　　दूरभाष :-73655

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

शुभ कामनाओं सहित

113765

For Hemant Electrical Corporation

BOMBAY

GLOSTER CABLES

Manufactured by :

FORT GLOSTER INDUSTRIES LIMITED

(CABLE DIVISION)

31, Chowringhee Road, Calcutta-16

Gram : GLOSCAB Phone : 24-8241 (5 Lines) Telex : CA 7184

Works : Fort Gloster (Howrah)

Branches :

ALL OVER INDIA & ABROAD

Leaders in the field of Domestic, Power, Control Railway Signalling, Mining, Trailing Defence and Special Cables with Paper, PVC and Rubber Insulation for voltage upto and including 33 KV as per India and International Standard Specification.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

भारती

R. J. No. 2617
Licence. No. PP. 9.
Licenced to Post
Without Prepayment

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Phone : 22-0340 Gram : RICHASTHAL Telex. RAWAT-021-2125

RAWAT SONS

23 A Netaji Subhas Road
CALCUTTA-700001
(BHARAT)

A Name in :

- RAILWAY TRACK FITTINGS
- TRANSMISSION
AND
- GENERAL HARDWARD

USE
Ribbed Torsteel

High Bond, High Strength
Bar for Concrete
Reiforcement

Produced by :

K. L. RATHI STEELS LIMITED

3A Vandhna 11 Tolstoy Marg
New Delhi-11001
Phone : 45923 (5 Lines) Grams : KAYELTOR
Telex 31 2961 RTHI IN

प्रकाशक:–जयबहादुरसिंह पता : भारती भवन, बी. १५ न्यू कालोनी, जयपुर–३०२०१ । दूरभाष : ७५४६६
राधेश्याम द्वारा श्री पङ्कज आर्ट प्रिण्टर्स, त्रिपोलिया बाजार, जयपुर में मुद्रित । दूरभाष : ६१७६७

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Stock Verification-2024

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Compiled
1999-2000

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar